

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Психолого-педагогічний факультет
Кафедра практичної психології

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Чаркіна О. А.

« _____ » _____ 2024 р.

Реєстраційний № _____

« _____ » _____ 2024 р.

ВПЛИВ ОСОБЛИВОСТЕЙ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА
СОЦІАЛІЗАЦІЮ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Кваліфікаційна робота студентки

групи ППМ-23

ступінь вищої освіти: магістр

спеціальності: 053 Психологія

Білошицької Альони Володимирівни

Керівник: канд. психол. наук, доцент

Гергель Є. Л.

Оцінка:

Національна шкала: _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, **Білошицька Альона Володимирівна**, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело. Із чинним Положення про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ	8
1.1. Виховний потенціал сім'ї у контексті соціалізації особистості.....	8
1.2. Психологічні особливості розвитку особистості в підлітковому віці.....	13
1.3. Роль сім'ї у формуванні особистісних якостей та її вплив на соціалізацію в підлітковому віці.....	16
Висновки до розділу 1.....	22
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	24
2.1. Організація і методика психодіагностичного дослідження.....	24
2.2. Результати дослідження зв'язку між особливостями стосунків в сім'ї та психологічними особливостями в підлітковому віці та їх інтерпретація	36
Висновки до розділу 2.....	41
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ КОРЕКЦІЙНО-ПРОФІЛАКТИЧНИХ ЗАХОДІВ ЩОДО ПРОБЛЕМ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	43
3.1. Організація корекційної та профілактичної роботи з проблем соціалізації в підлітковому віці та її результати.....	43
3.2. Рекомендації сім'ям щодо допомоги у соціалізації підлітків	48
Висновки до розділу 3.....	53
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	58
ДОДАТКИ.....	64

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні кризові процеси, що суттєво загострились в тих умовах, в яких опинилось наше суспільство значно впливають на психологічний стан підлітків і молоді загалом, призводячи до підвищення рівня агресії, конфліктності та тривожності. Негативні суспільні тенденції сприяють проявам жорстокості та демонстративної непокори в поведінці підлітків щодо дорослих. Останніми роками спостерігається зростання кількості випадків діагностування нервових розладів у дітей та підлітків, що частково обумовлено несприятливою соціальною ситуацією. Важливо зазначити, що часто ці проблеми виникають також через недостатню обізнаність батьків щодо ознак конфліктності в сім'ї та сучасних підходів до виховання.

Питання виховання підростаючого покоління залишається актуальним через обмежене розуміння багатьма батьками нових методів виховання, орієнтованих на формування здорового та позитивного соціального середовища для розвитку особистості. Взаємодія між членами родини є одним із ключових факторів у формуванні соціальних і психологічних якостей підлітків, що підтверджують дослідження таких науковців, як А. Адлер, Е. Еріксон, Д. Баумрінд, А. Бандура та інші, які розглядали вплив сімейної динаміки та батьківських стилів на розвиток особистості.

Серед українських науковців, які досліджували проблеми сімейного виховання та його вплив на соціалізацію підлітків, особливої уваги заслуговують праці Г.С. Костюка, який розглядав роль психологічного клімату в сім'ї у формуванні соціальних якостей підлітків, та Г.О. Балла, що акцентував на впливі батьківських установок на соціальні орієнтири молоді. Культурно-специфічні особливості виховання вивчав М.Д. Лукавецький. З.С. Карпенко аналізував вплив конфліктів між батьками і підлітками на розвиток особистості. Т.М. Титаренко досліджувала значення емоційної підтримки та безпечного сімейного середовища для соціалізації підлітків.

Незважаючи на значний інтерес дослідників до змін особистості підлітків та юнаків, аналіз наукових робіт свідчить про необхідність подальшого вивчення механізмів впливу сімейного виховання на процес соціалізації. Враховуючи актуальність теми, ми здійснили спробу дослідити вплив батьківських установок на формування особистісних якостей підлітків. У результаті сформульовано тему дослідження: *«Вплив особливостей сімейного виховання на соціалізацію в підлітковому віці»*.

Мета дослідження – дослідити вплив особливостей сімейного виховання на формування психологічних якостей особистості підлітків та визначити їхній зв'язок із процесом соціалізації в підлітковому віці.

Завдання:

1. Провести теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури щодо сімейного виховання та соціалізації підлітків, визначити основні особливості сімейного виховання та їхній вплив на розвиток психологічних якостей особистості.

2. Підібрати психодіагностичні методики для оцінки сімейних стосунків та психологічних якостей підлітків, провести кореляційний аналіз зв'язку між особливостями сімейного виховання та соціалізацією особистості.

3. Розробити та впровадити корекційно-профілактичні заходи для подолання наслідків недоліків сімейного виховання, які впливають на соціалізацію підлітків, а також оцінити ефективність цих заходів.

4. Сформулювати рекомендації для батьків та педагогів щодо сприяння ефективній соціалізації підлітків, підсумувати результати дослідження та зробити висновки.

Гіпотеза:

– характер сімейних стосунків між батьками і дітьми впливає на формування психологічних якостей особистості в підлітковому віці, що, у свою чергу, може суттєво впливати на їхній процес соціалізації;

– впровадження корекційно-профілактичних заходів здатне компенсувати негативний вплив дисгармонійних стосунків і сприяти більш успішній соціалізації підлітків.

Об'єктом дослідження визначили особливості сімейного виховання в контексті розвитку особистості підлітка.

Предметом дослідження – в'язок між особливостями сімейного виховання та формуванням психологічних якостей підлітків, що впливають на їхню соціалізацію, зокрема самооцінки, рівня тривожності та агресивності.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань нами було використано комплекс експериментальних, теоретичних і практичних методів. Було застосовувано теоретичний аналіз, порівняння, систематизація та узагальнення фахової літератури з досліджуваної проблеми.

В межах проведення емпіричного дослідження, для опрацювання результатів і формування висновків використовувались такі методики: опитувальник діагностики агресії і ворожості Басса - Даркі; шкала самооцінки тривожності (Ч. Д. Спілбергера - Ю. Л. Ханіна); методика вивчення самооцінки; самодіагностика типового сімейного стану; опитувальник батьківського ставлення (ОБС), розроблений А. Я. Варгой і В. В. Століним. Методи математичної статистики - метод кореляції Пірсона.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що отримані результати та розроблені на їх основі рекомендації можуть бути корисними для адміністрації та психологічної служби освітніх закладів, які працюють з підлітками. Ці рекомендації допоможуть у вдосконаленні роботи з підлітками та їх батьками, спрямованої на підтримку позитивної соціалізації та профілактику проблемних проявів у поведінці, пов'язаних із впливом сімейного середовища.

Організація і база дослідження: дослідження проводилося на базі Нивотрудівського ліцею Нивотрудівської сільської ради Криворізького району Дніпропетровської області. В експерименті брали участь 39 учнів 8-9 класів, віком від 12 до 15 років.

Структура роботи визначена характером досліджуваних в ній проблем. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (64 позицій) та додатків. Містить 7 рисунків і 8 таблиць. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи сягає 72 сторінки, з них 53 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧІЙ ТЕОРІЇ І ПРАКТИЦІ

1.1. Виховний потенціал сім'ї у контексті соціалізації особистості

Протягом історії розвитку суспільства проблема взаємозв'язку сім'ї та інших соціальних інститутів у вихованні дітей, зокрема школи, вирішувалася неоднозначно. У Стародавньому Римі вважали, що саме сім'я має забезпечувати виховання, тоді як у Стародавній Греції основна роль відводилася школі. Наприклад, Платон, спираючись на ідеї Сократа, стверджував, що істинне виховання дитина може отримати лише в державній школі, до якої вона має вступати з семирічного віку. У середньовічний період, коли церква відігравала домінуючу ідеологічну роль, пріоритет у вихованні належав монастирським школам, які вважалися єдиним джерелом морального й духовного розвитку.

В епоху Просвітництва погляди на організацію виховання зазнали значних змін. Видатний педагог Й. Г. Песталоцці наголошував на важливості сімейного виховання, вважаючи, що саме воно здатне закласти основи гармонійного розвитку особистості. Він ідеалізував буржуазну сім'ю, вбачаючи в родинно-трудоному вихованні засіб морального оздоровлення людства. У своїх ідеях Песталоцці звертав увагу на те, що діти, позбавлені сімейної турботи, мають отримувати виховання від громади або інших дорослих, які передавали їм культурні традиції та моральні цінності [13].

Водночас народна педагогіка, яка ґрунтувалася на традиційних уявленнях про добро і зло, відігравала важливу роль у вихованні дітей у селянських родинах. У випадках сирітства, спричиненого пожежами, голодом чи хворобами, виховання здійснювалося всією громадою, що стало виявом колективної відповідальності. Заможні родини доручали цю функцію нянькам і годувальницям, які через казки, пісні та оповіді передавали дітям любов до рідного краю, усвідомлення честі, гідності й справедливості.

Наукове осмислення ролі сім'ї в історичному контексті отримало продовження і в сучасній педагогіці. Так, М. Г. Стельмахович зазначав, що кожна історична епоха висуває свій виховний ідеал, який змінюється відповідно до суспільних трансформацій. В українському контексті це особливо важливо для формування національної педагогічної системи, що відповідає сучасним потребам суспільства [45].

В Україні, як і в багатьох інших країнах світу, історично сформувалася система виховання, що ґрунтувалася на національних особливостях, традиціях і самобутності українського народу. В основі виховного ідеалу лежали цінності, пов'язані з любов'ю до рідної землі, повагою до старших, духовністю та працелюбністю. Народна педагогіка, яка передавала ці ідеали через звичаї, обряди, фольклор і ремесла, була органічно пов'язана з повсякденним життям людей. Українська сім'я виступала основним середовищем формування особистості, забезпечуючи виховання дітей у тісному зв'язку з природою, культурою та духовними традиціями.

Особливе значення мала родинна структура, яка спиралася на міцні моральні підвалини. У традиційних українських сім'ях діти змалку долучалися до праці, засвоювали правила поведінки через живий приклад батьків і старших членів родини. При цьому виховання не обмежувалося лише сімейним колом. Широка громада також виконувала важливу роль у соціалізації дітей. У таких умовах формувалися моральні цінності, навички співпраці та взаємоповаги, які передавалися з покоління в покоління.

Видатні українські педагоги, такі як К. Д. Ушинський, О. В. Духнович і Г. Ващенко, у своїх працях звертали особливу увагу на виховний потенціал народної педагогіки. К. Д. Ушинський наголошував на значенні національного виховання, яке базується на культурі, мові й традиціях рідного народу. О. В. Духнович пропагував ідеї народного виховання, вважаючи, що духовний і моральний розвиток особистості неможливий без міцного зв'язку з родинним середовищем. Г. Ващенко, своєю чергою, підкреслював, що українська національна школа має стати центром формування громадян, які усвідомлюють

свою роль у суспільстві та відповідальність перед майбутніми поколіннями [54;56].

Історичні катаклізми, зокрема колоніальна залежність України, впливи інших культур і державних устроїв, позначилися на виховних підходах. Певні періоди були позначені спробами зовнішнього впливу на українську національну ідентичність, проте народні традиції виховання зберігалися через усвідомлення їх значення для збереження національного духу. Як зазначає М. Г. Стельмахович, українська педагогіка у своїй основі завжди шукала відповіді на виклики часу, адаптуючи виховний ідеал до нових реалій суспільного життя [46].

У сучасному українському суспільстві спостерігається підвищена увага до інтеграції національних виховних традицій із сучасними педагогічними підходами. Виховання в сім'ї нині розглядається як перша і найважливіша ланка соціалізації, яка поєднує культурно-історичну спадщину з актуальними вимогами глобалізованого світу. Українська педагогічна наука і практика намагаються створити гармонійний синтез між збереженням національних цінностей і впровадженням інноваційних підходів до формування особистості.

Серед сучасних українських науковців, які вивчали питання сімейного виховання і його вплив на соціалізацію підлітків, можна виділити наступних.

Так, Костюк Григорій Сирович – один із класиків української психології, який досліджував розвиток особистості, вікові та індивідуальні особливості підлітків. Він наголошував на важливості врахування психологічного клімату в сім'ї, який значно впливає на формування соціальних якостей у підлітковому віці [23].

Балл Георгій Олексійович – розглядав проблеми виховання у сім'ї, розвиток особистості в підлітковому віці, зокрема, в умовах кризових ситуацій і соціальних змін. Він звертав увагу на те, як батьківські установки та ставлення до дітей формують соціальні орієнтири і поведінкові стратегії підлітків [3].

Лукавецький Микола Дмитрович – досліджував психологічні аспекти виховання та соціалізації в українських родинах, звертаючи увагу на

культурно-специфічні особливості і виховні традиції, які можуть як підтримувати, так і обмежувати соціальний розвиток підлітків [29].

Карпенко Зіновія Степанівна – вивчала міжособистісні взаємодії в сім'ї, досліджувала конфлікти між батьками і підлітками та їхній вплив на розвиток особистості. Її роботи акцентують увагу на важливості гармонійних стосунків у сім'ї та підтримки підлітків під час соціальних криз.

Титаренко Тетяна Миколаївна – фокусувалася на проблемах соціалізації особистості у кризові періоди життя, включаючи підлітковий вік. Її дослідження стосуються важливості емоційної підтримки в сім'ї та створення безпечного середовища для розвитку соціальних навичок [17].

В сучасній психології, як у вітчизняній, так і у закордонній, стилі сімейних взаємостосунків діляться на три основних типи. Так Д. Баумрінд (Diana Baumrind) описала три основні стилі виховання (авторитарний, демократичний і поблажливий) і їхній вплив на розвиток особистісних рис підлітків [4].

Перший з них звичайно виявляється в сім'ї як відсутність усіляких відносин: відчуженість членів сімейного союзу один від одного, їх повна байдужість до справ і почуттів іншого, що в плані виховання звичайно знаходить свій вираз або в ухваленні і подальшій реалізації юнаками і дівчатами таких самих принципів, або в їх повній відмові від якого-небудь засвоєння батьківського досвіду, відчуженні від батьків. Два інших – авторитарний і демократичний – утворюють своєрідну шкалу, на одному полюсі якій панує жорстка авторитарність: безапеляційне і безцеремонне ставлення членів сім'ї, їх жорстокість, агресія, диктат, а на іншому – колегіальна демократія, що припускає співпрацю, взаємодопомогу, справжня і повна рівноправність всіх учасників сімейного союзу. Д. Баумрінд зазначала, що демократичний стиль найбільш сприяє формуванню самостійності, адекватної самооцінки та соціальних компетенцій [4].

Виховання в сім'ї є ключовим чинником соціалізації підлітка, а батьки виступають основними фігурами, які формують його моральні орієнтири,

соціальні навички та емоційне благополуччя. У взаєминах з підлітками вони виконують кілька важливих функцій. По-перше, батьки є джерелом емоційного тепла та підтримки, яке залишається необхідним навіть у підлітковому віці, коли дитина прагне до незалежності. По-друге, вони виступають авторитетом та моральним орієнтиром, чії вказівки й поради допомагають підлітку адаптуватися до вимог суспільства. По-третє, батьки стають прикладом для наслідування, демонструючи моделі поведінки у міжособистісних стосунках, а також у вирішенні життєвих проблем. Нарешті, у підлітковий період особливо значущою стає функція батьків як порадників та друзів, які здатні вислухати й підтримати без осуду.

Ці функції мають змінюватися відповідно до вікових потреб підлітка. Якщо у ранньому дитинстві домінувала роль батьків як джерела безумовної турботи, то в підлітковому віці на перший план виходить роль наставництва й партнерства. Підліток прагне автономії та самоствердження, що потребує від батьків готовності до адаптації свого стилю взаємодії. Якщо дорослі не визнають необхідності таких змін і продовжують діяти авторитарно, це може спричинити відчуження та конфлікти.

Емансипація, або боротьба за незалежність, є природною реакцією підлітків на надмірний контроль чи деспотичну поведінку з боку батьків. Вона може проявлятися в запереченні авторитету дорослих, демонстративній непокорі або бажанні діяти всупереч їхнім вказівкам. Чим сильніший контроль і менше довіри у відносинах, тим більше підліток схильний до радикальних форм протесту. Однак, якщо батьки демонструють готовність до діалогу, враховують думку дитини і підтримують її у прагненні до самостійності, це зменшує напругу та сприяє встановленню гармонійних стосунків [11].

Батьки для підлітків залишаються важливим соціальним середовищем, навіть якщо їхній вплив частково змінюється порівняно з дитинством. Особистість батьків, їхнє ставлення та поведінка продовжують бути для підлітків моделлю, яка впливає на формування їхніх життєвих цінностей і

орієнтирів. В основі здорових стосунків між батьками й підлітками має бути любов, прийняття та повага до їхньої зростаючої самостійності.

Таким чином, ефективність сімейного виховання підлітків залежить від здатності батьків зберігати баланс між підтримкою та контролем, прийняттям індивідуальності дитини й готовністю адаптувати свої методи виховання до її вікових потреб. Це забезпечує довірливі стосунки, сприяє збереженню емоційного зв'язку та гармонійній соціалізації особистості.

1.2. Психологічні особливості розвитку особистості в підлітковому віці

Підлітковий вік є періодом значних змін, що охоплюють біологічний, соціальний і психологічний розвиток особистості. У цей час підлітки стикаються з численними викликами, які стосуються самопізнання, встановлення соціальних зв'язків та формування індивідуальної ідентичності. Важливу роль відіграє пошук власного "Я", визначення своїх цінностей і поглядів, що призводить до численних внутрішніх конфліктів і значного емоційного напруження.

На думку закордонних дослідників одним із центральних завдань підліткового віку є формування соціальної ідентичності.

Так за Е. Еріксоном, підлітки активно шукають відповіді на питання "Хто я?" і "Яке моє місце в суспільстві?". Вплив однолітків та соціальних груп стає надзвичайно важливим, оскільки підліток прагне визнання, прийняття та соціального статусу. Цей період характеризується також коливанням самооцінки, яка часто залежить від зовнішніх оцінок, відгуків з боку однолітків та дорослих. Недостатня підтримка з боку родини чи негативний досвід у спілкуванні може призводити до заниженої самооцінки та розвитку комплексів [17;62].

Підлітковий вік часто супроводжується емоційною нестабільністю, зумовленою біологічними змінами та психологічними конфліктами, які мають

екзистенційний характер. Підлітки можуть відчувати сильні емоційні перепади, схильність до дратівливості або, навпаки, замкненості.

На переконання А. Бандури, реакції підлітка залежать як від внутрішніх переживань, так і від соціального оточення. Конфлікти з батьками, однолітками та вчителями часто стають важливими уроками соціальної адаптації, які навчають підлітка відстоювати власні позиції або йти на компроміс [35].

На етапі підліткового віку особистість починає формувати моральні цінності та розуміння соціальної відповідальності. Розвиваються такі риси, як справедливість, емпатія, здатність до співпереживання.

Розглядаючи моральний розвиток за Л. Колбергом, підлітки переходять на рівень, де рішення обґрунтовуються суспільними принципами, а не лише страхом покарання. Взаємовідносини з близькими та рольові моделі стають важливими факторами, що впливають на розвиток моральних орієнтирів [50].

Період підліткового віку можна розглядати як час кризових змін, які ведуть до нового рівня самостійності. Важливими аспектами тут є прийняття власних рішень, формування цілей і прагнення до самовираження.

Так, за Д. Елкіндом, підлітки часто створюють фантазії про "уявну аудиторію", що змушує їх бути особливо чутливими до критики й оцінки. Ця особливість сприяє розвитку самостійності та готовності брати на себе відповідальність, але також може підсилювати почуття самотності та відчуженості [26].

Вітчизняна вікова психологія наголошує на тому, що підлітковий вік є важливим етапом становлення особистості, коли дитина стикається зі значними психологічними, соціальними та біологічними змінами.

Так на думку Г.С. Костюка, цей період характеризується посиленням прагненням до самостійності та необхідністю знайти власну ідентичність у суспільстві, що часто стає джерелом внутрішніх конфліктів і переживань. Відомий український психолог акцентує увагу на тому, що саме в цей час підліток починає активно осмислювати своє місце у світі, що є критично важливим для майбутньої соціалізації [23].

Формування соціальної ідентичності є важливим завданням цього періоду. Г.О. Балл наголошував на впливі соціального оточення та близьких людей на формування підліткової ідентичності. Він стверджував, що підтримка або, навпаки, відсутність підтримки у близькому оточенні здатна підсилити або знизити самооцінку підлітка. На думку Г.О. Балла, самооцінка підлітка значною мірою залежить від того, як його сприймають інші люди, особливо однолітки. У дослідженнях Л.І. Божович підкреслюється, що самооцінка підлітка є основою для побудови його соціальної ідентичності та майбутньої соціальної адаптації, адже саме в цьому віці дитина навчається оцінювати себе як повноправного члена суспільства [3].

Варто зазначити, що важливою особливістю підліткового віку є емоційна нестабільність, спричинена інтенсивними змінами в організмі та соціально-психологічними факторами.

Дослідження М.Д. Лукавецького вказують на те, що емоційні перепади у підлітків можуть проявлятися в конфліктній поведінці, часто зумовленій спробою захистити свою незалежність або відстояти особисту позицію. На думку автора, така конфліктність є важливим етапом, який дозволяє підліткам зрозуміти межі власної поведінки та соціальної взаємодії, оскільки вони навчаються будувати відносини, виходячи з уявлень про себе та інших [14].

Формування моральних цінностей є важливим елементом розвитку особистості підлітка, адже це період, коли він починає осмислювати норми, що регулюють поведінку в суспільстві. Зокрема, Т.М. Титаренко в своїх роботах акцентує, що підлітки в цей час поступово засвоюють основні моральні принципи і цінності, орієнтуючись на соціальні зразки, зокрема на батьків, вчителів і навіть медіа. Титаренко підкреслює, що розвиток моральних якостей значною мірою залежить від рівня підтримки й емоційної близькості в сім'ї: у сприятливих умовах формуються такі риси, як відповідальність, справедливість, готовність до допомоги іншим [48].

За результатами досліджень З.С. Карпенко, психологічні кризи є невід'ємною частиною підліткового розвитку, оскільки вони допомагають

дитині переходити на нові рівні особистісного та соціального розвитку. Карпенко відзначає, що період підліткового віку характеризується сильним прагненням до самостійності та самовираження, підвищеною чутливістю до думок інших, що інколи призводить до конфліктів і самоствердження шляхом протиставлення себе дорослим [21].

Отже, дослідження українських науковців підкреслюють, що підлітковий вік є ключовим етапом у формуванні особистості, де вирішальну роль відіграють як біологічні, так і соціальні чинники. Ці роботи допомагають зрозуміти, що позитивна соціалізація та розвиток цінностей, самооцінки, моральних якостей та соціальної відповідальності можливі за умов сприятливого впливу сімейного середовища, що виступає основою для майбутньої інтеграції особистості в суспільство.

Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що психологічний розвиток у підлітковому віці охоплює ключові аспекти формування особистості, зокрема розвиток самооцінки, моральних якостей та соціальної відповідальності. Взаємодія з батьками, однолітками та соціальним середовищем відіграє визначальну роль у становленні підлітка як особистості, здатної ефективно соціалізуватися та адаптуватися до дорослого життя

1.3. Роль сім'ї у формуванні особистісних якостей та її вплив на соціалізацію в підлітковому віці

Перед тим як розглянути питання ролі сім'ї на процес соціалізації підлітка, хочу звернутися до поняття соціалізація, як така.

Поняття соціалізації почало формуватися наприкінці 40-х – на початку 50-х років завдяки роботам американських соціальних психологів, таких як А. Парк, Д. Доллард, Дж. Кольман, А. Бандура, В. Уолтерс та інші. У вітчизняній науці інтерес до цієї проблеми з'явився пізніше, приблизно у другій половині 60-х років. Спочатку соціалізацію розглядали переважно як процес засвоєння соціальних норм і цінностей, що забезпечує інтеграцію особистості в

соціальне середовище. Проте згодом концепція соціалізації була доповнена й уточнена. Вчені звернули увагу на те, що цей складний і багатогранний процес не може зводитися лише до засвоєння норм і цінностей. Соціалізація передбачає також активну участь індивіда у відтворенні соціальних відносин, що здійснюється через його діяльність і взаємодію з оточенням [35].

Таким чином, соціалізація, яка походить від латинського слова *socialis* (суспільний), трактується як двосторонній процес. З одного боку, це засвоєння індивідом соціального досвіду, включаючи систему соціальних зв'язків і норм через входження в соціальне середовище. З іншого боку, це активне відтворення та трансформація індивідом цих зв'язків у процесі його власної діяльності, що забезпечує його інтеграцію та розвиток у суспільстві [35].

Варто наголосити на механізмах соціалізації, які відіграють ключову роль у формуванні особистості, оскільки саме завдяки їм зовнішні впливи соціального середовища трансформуються у внутрішні регулятори поведінки.

Особливий інтерес становлять соціально-психологічні механізми, які діють на мікрорівні, тобто в найближчому оточенні індивіда. Такі механізми охоплюють стихійні, неорганізовані впливи середовища, що сприяють переведенню зовнішніх регуляторів – норм, традицій, групових ролей – у внутрішній план, де вони стають основою для саморегуляції поведінки.

Одним із важливих механізмів є *ідентифікація*, що проявляється в ототожненні себе з іншими людьми або соціальними групами. Через ідентифікацію засвоюються норми, форми поведінки і відносини, які характерні для оточення. Яскравим прикладом є статево-рольова ідентифікація, коли індивід набуває властивих своїй статі психічних і поведінкових характеристик. Іншим механізмом є *наслідування*, що включає свідоме чи несвідоме копіювання поведінкових моделей, манер, рухів чи вчинків значущих для індивіда осіб [44].

Навіювання діє через неусвідомлене сприйняття внутрішнього досвіду, думок чи емоцій інших людей, з якими індивід перебуває в комунікації. Соціальна фасилітація, своєю чергою, проявляється у стимулюючому впливі

інших людей, що полегшує і підвищує інтенсивність діяльності індивіда, створюючи ефект «полегшення». Окреме значення має *конформність* – свідоме чи несвідоме прийняття групової точки зору, навіть за наявності власних розбіжних переконань, що реалізується у поведінкових реакціях [38].

Ці механізми виступають універсальними засобами, через які людина входить у соціальне середовище, адаптується до його вимог і формує свою індивідуальність у межах соціальних норм і очікувань.

Сім'я традиційно вважається найважливішим інститутом, який впливає на формування особистості дитини і головним початковим джерелом її соціалізації.

У підлітковому віці цей вплив набуває особливого значення, адже саме в цей період особистість активно розвивається, закладаються основи самосвідомості, самооцінки, моральних принципів та соціальних навичок. У родині відбувається первинна соціалізація, яка створює фундамент для подальшого інтегрування підлітка у суспільство.

Підлітковий вік характеризується підвищеною чутливістю до впливу соціального середовища, що посилює роль сім'ї як джерела емоційної підтримки, моральних орієнтирів та поведінкових моделей. Від якості сімейних стосунків залежать розвиток таких особистісних якостей, як самостійність, відповідальність, емпатія та здатність до саморегуляції. Гармонійні сімейні відносини сприяють успішній соціалізації підлітків, оскільки забезпечують їм відчуття безпеки, любові та прийняття. Водночас дисфункціональні родини або відсутність належної уваги з боку батьків можуть стати джерелом психологічних труднощів, таких як тривожність, агресивність чи соціальна ізоляція.

Проблема впливу сім'ї на формування особистості підлітка розглядається у багатьох дослідженнях.

Так, відомий український психолог Г. С. Костюк, в своїх класичних роботах, наголошував на значущості виховного впливу сім'ї в період активного розвитку самосвідомості підлітка. Він акцентував увагу на тому, що стиль

взаємодії батьків з дітьми безпосередньо впливає на формування самооцінки, емоційної стабільності та навичок соціальної взаємодії [23].

Л. І. Божович підкреслювала роль емоційної підтримки з боку сім'ї у розвитку самостійності та відповідальності підлітка. Вона наголошувала, що атмосфера емоційної прийнятності допомагає підліткам долати труднощі соціалізації та знижує ризик розвитку тривожності чи соціальної ізоляції.

Сучасні українські науковці, зокрема І. Д. Бех відзначає, що сім'я є базовим середовищем формування моральних і духовних якостей особистості. Він підкреслює важливість створення в сім'ї атмосфери довіри, співпраці та взаємоповаги, адже саме ці чинники сприяють гармонійному розвитку підлітка як особистості та його успішній інтеграції в суспільство [6].

Т. М. Титаренко у своїх роботах досліджує вплив сімейних криз та дисфункцій на соціалізацію підлітків. Вона зазначає, що конфлікти, відсутність емоційної підтримки чи авторитарний стиль виховання можуть сприяти формуванню девіантної поведінки та ускладнювати адаптацію підлітка у суспільстві [47].

О. В. Киричук у своїх дослідженнях аналізує вплив виховних стилів на формування психологічних особливостей підлітків. Він зазначає, що демократичний стиль виховання сприяє розвитку позитивної самооцінки, високої мотивації досягнень і конструктивних соціальних навичок [38].

Отже, науковці відзначають, що сімейні цінності, стиль виховання, моделі комунікації та рівень довіри між батьками і дітьми відіграють ключову роль у формуванні соціальних компетенцій підлітків. Таку розуміння ролі сім'ї у формуванні особистісних якостей підлітка є важливим аспектом для аналізу їхньої соціалізації та попередження проблем адаптації до суспільства.

Закордонні дослідники приділяють значну увагу вивченню впливу сімейного виховання на формування особистісних якостей та соціалізацію підлітків.

Одним із ключових концептів є екологічна модель розвитку Ю. Бронфенбреннера, яка підкреслює роль сім'ї як базового мікросередовища,

що формує цінності, навички та соціальні моделі поведінки. У рамках цієї моделі сім'я виступає фундаментом для адаптації дитини до складніших соціальних систем [4].

Д. Баумрінд виділяє три основні стилі виховання (авторитарний, демократичний, поблажливий) та їхній вплив на розвиток підлітка. Її дослідження демонструють, що демократичний стиль сприяє формуванню адекватної самооцінки, самостійності та ефективною соціальною адаптації, тоді як авторитарний стиль може провокувати тривожність і конфліктність [4].

Е. Еріксон, у своїй теорії психосоціального розвитку, підкреслює важливість підтримки з боку сім'ї в період формування ідентичності підлітка. Він вважає, що цей етап розвитку є критичним для визначення підлітком свого місця в суспільстві. У свою чергу, М. Боуен і його теорія сімейних систем акцентують увагу на емоційних зв'язках у родині: гармонійні взаємини сприяють зниженню ризиків емоційних та поведінкових порушень [61; 62].

Інші дослідники, такі як М. Гоффман і Р. Дрейкурс, розглядають виховання через призму емпатії та поваги. Вони наголошують, що емоційна підтримка, взаєморозуміння та рівноправні стосунки в сім'ї сприяють формуванню у підлітків почуття соціальної приналежності, емпатії та відповідальності [64].

Узагальнюючи, закордонні дослідження одностайно підтверджують важливість сімейного виховання у процесі соціалізації підлітків. Вони вказують на необхідність гармонійних, емоційно стабільних взаємин у родині для розвитку ключових психологічних якостей, таких як самооцінка, емоційна стабільність і соціальна компетентність, які є визначальними для успішної інтеграції підлітків у суспільство.

Розглянемо які аспекти сімейного виховання впливають на цей процес.

Сімейне виховання є ключовим чинником, що визначає процес соціалізації підлітків. Родина створює середовище, де формуються основи особистісних якостей, соціальних навичок та моделей поведінки, які дитина переносить у своє доросле життя.

Д. Баумрінд зазначає, що *стиль виховання*, який застосовують батьки, є вирішальним для формування соціально прийнятної поведінки. Демократичний стиль, який базується на взаємоповазі та підтримці, сприяє розвитку самостійності, впевненості у собі та відповідальності. У той же час, авторитарний стиль із його жорсткими обмеженнями може призводити до тривожності, конфліктності та пасивності у соціальних контактах. Поблажливий підхід, який характеризується браком вимогливості, може ускладнювати адаптацію підлітка до соціальних норм через недостатню дисциплінованість [4].

Емоційний клімат у родині є не менш важливим аспектом. Довіра, підтримка та емоційна близькість створюють відчуття безпеки, яке є необхідним для гармонійного розвитку особистості. Якщо у родині переважають конфлікти або байдужість, це може негативно вплинути на здатність підлітка встановлювати здорові стосунки з іншими людьми та знижувати рівень його самооцінки. Рольові моделі, які демонструють батьки, також мають великий вплив: діти зазвичай наслідують поведінкові стратегії, які спостерігають вдома. Якщо батьки демонструють толерантність, відповідальність і повагу до інших, підлітки, як правило, переймають ці якості, що полегшує їхню інтеграцію в соціум.

Особливо важливим є питання *підтримки самостійності*. Батьки, які дозволяють підліткам приймати власні рішення, сприяють розвитку їхньої ініціативності, критичного мислення та впевненості у своїх силах. Надмірний контроль, навпаки, може створювати залежність та страх перед відповідальністю. Водночас рівень залученості батьків до життя дитини впливає на її відчуття підтримки та прийняття. Активна участь батьків у важливих для підлітка моментах допомагає формувати у нього впевненість у тому, що він не залишається сам на сам із труднощами.

Розуміння батьками особливостей підліткового віку як кризового періоду є ще одним важливим фактором, що впливає на процес соціалізації. Коли батьки враховують складності цього етапу, вони можуть побудувати взаємодію

з підлітком на основі конструктивного діалогу, допомагаючи йому подолати внутрішні конфлікти та знижуючи ризики соціальної ізоляції. Таким чином, сімейне виховання відіграє вирішальну роль у підготовці підлітків до самостійного соціального життя. Створення в родині гармонійного середовища, заснованого на довірі, підтримці та повазі, є основою для формування особистості, здатної до успішної соціалізації.

Отже, кожен із аспектів сімейного виховання відіграє унікальну роль у процесі соціалізації підлітка. Взаємодія стилю виховання, емоційного клімату, ролі батьківських установок і моделей поведінки формує базис для соціальної адаптації. Успішна соціалізація можлива за умови створення у сім'ї сприятливого середовища, де підліток відчуває підтримку, безпеку та можливість реалізації свого потенціалу.

Висновки до розділу 1

Аналіз психолого-педагогічної літератури викладений у першому розділі дозволяє констатувати наступне:

1. Сім'я є першою та найважливішою ланкою соціалізації дитини, яка забезпечує її емоційний, моральний і соціальний розвиток. Те, що дитина засвоює у ранньому віці в сім'ї, закладає фундамент її особистісних рис, які супроводжують її протягом усього життя. Саме сім'я створює умови для формування базових моральних якостей, цінностей та соціальної відповідальності, що визначають майбутню інтеграцію дитини в суспільство.

2. У сучасному українському суспільстві спостерігається прагнення гармонійно поєднати національні виховні традиції із сучасними педагогічними підходами. Виховання в сім'ї має враховувати не лише культурно-історичну спадщину, а й виклики глобалізованого світу, що дозволить формувати особистість, здатну ефективно адаптуватися до сучасного соціального середовища.

3. Соціалізація є двостороннім процесом, у якому індивід не лише засвоює соціальний досвід і систему соціальних зв'язків, але й активно відтворює їх через власну діяльність. У цьому контексті сім'я виступає головним соціальним середовищем, що забезпечує дитині безперервність соціального впливу та створює умови для успішної інтеграції в суспільство.

4. Підлітковий вік є критичним періодом формування особистості, в якому соціальний вплив сім'ї залишається визначальним. У цей час важливою є готовність батьків до адаптації власного стилю виховання відповідно до потреб підлітка. Конструктивна взаємодія, заснована на довірі, підтримці та повазі, дозволяє уникнути конфліктів, забезпечує позитивну соціалізацію та допомагає підлітку подолати вікові труднощі.

5. Розуміння батьками особливостей підліткового віку як кризового періоду є важливим для формування гармонійних стосунків з підлітком. Ігнорування цих особливостей або застосування авторитарних методів виховання може спричинити відчуження чи навіть соціальну ізоляцію підлітка. Натомість конструктивний діалог та вміння підтримати самостійність дитини сприяють її емоційному благополуччю та гармонійному розвитку.

6. Сім'я може виступати як позитивним, так і негативним чинником у соціалізації дитини. Успішне сімейне виховання базується на довірі, підтримці, емоційному теплі та взаємоповазі. Тільки у гармонійному сімейному середовищі можна виховати особистість, готову до соціальної взаємодії та успішної інтеграції в доросле життя.

7. Негативні сімейні фактори, такі як відсутність емоційної підтримки або жорстка авторитарність, можуть суттєво ускладнити процес соціалізації, спричиняючи тривожність, низьку самооцінку та агресивні тенденції у підлітків. Сім'я, яка не забезпечує належного підтримуючого середовища, може сприяти розвитку девіантної поведінки або емоційної ізоляції, що негативно впливає на здатність підлітка успішно адаптуватися в суспільстві.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Організація і методика психодіагностичного дослідження

Діагностика була проведена на базі Нивотрудівського ліцею Нивотрудівської сільської ради Криворізького району Дніпропетровської області. В експерименті брали участь 39 учнів 8-9 класів, віком від 12 до 15 років.

Ми використовували методики для психодіагностики індивідуально-психологічних особливостей учнів 8-9 класів. Кожна з методик є стандартизованим опитувальником-самозвітом. Особистісні опитувальники дають змогу отримати відомості, які відображають особистість респондента у широкому спектрі – від характеристик його фізичного та психологічного стану до морально-етичних і соціальних орієнтирів. Основним недоліком таких опитувальників є те, що респонденти, усвідомлюючи значущість своїх відповідей, можуть відповідати з урахуванням очікувань, продиктованих ситуацією.

Діагностика агресивності. Агресивність можна визначити як властивість особистості, що відображає наявність деструктивних тенденцій, переважно в сфері міжособистісних взаємин. Водночас деструктивний компонент людської активності може бути необхідним для творчої діяльності, оскільки процеси особистісного розвитку передбачають здатність долати перешкоди й усувати те, що заважає цьому розвитку [50].

Агресивність є рисою особистості, що варіюється за ступенем вираженості: від майже повної відсутності до крайніх проявів. Вона може виступати як мотиваційна агресія (цінність) або як інструментальна агресія (засіб для досягнення цілей). Важливим є те, що агресивність, хоча і пов'язана з агресією, не завжди проявляється у деструктивних формах.

Визначення рівня агресивності та її типів є важливим для прогнозування можливості прояву відкритої мотиваційної агресії. Одним із інструментів, який дозволяє виявити ці характеристики, є опитувальник діагностики агресії і ворожості Басса - Даркі. Ця методика оцінює різні форми агресії і дозволяє зрозуміти внутрішні деструктивні тенденції особистості, що можуть впливати на її соціальну поведінку [50]. Використання цього опитувальника у нашій роботі дасть змогу виявити рівень агресії та ворожості у підлітків і проаналізувати їх взаємодію з оточенням, зокрема з батьками та однолітками.

Опитувальник діагностики агресії і ворожості (Басс - Даркі) є класичним інструментом, який широко використовується в психології для оцінки різних форм агресії та рівня ворожості. Розроблений на основі концепції, що агресія є багатовимірним феноменом, цей опитувальник дозволяє вивчати як відкриті, так і латентні прояви агресивної поведінки.

Опитувальник спрямований на оцінку агресивних реакцій особистості та їх різних форм прояву, таких як фізична агресія, вербальна агресія, ворожість, образливість тощо. Він дає можливість не тільки виявити загальний рівень агресивності, але й зрозуміти структуру агресивної поведінки респондента.

Опитувальник складається з 75 тверджень, які стосуються різних аспектів поведінки та емоційних реакцій. Респонденту пропонується оцінити, наскільки часто або характерно для нього те чи інше твердження, за принципом "так" чи "ні".

Кожна позитивна відповідь респондента додається до відповідної шкали. За підсумками обчислюється кількісна оцінка для кожного типу агресії. Це дозволяє скласти профіль агресивності, визначити найбільш виражені її форми та зрозуміти зв'язок між внутрішніми конфліктами, поведінкою респондента та його соціальними відносинами.

Ми використали дану методику у вашій роботі тому, що агресивна поведінка підлітків часто є наслідком внутрішніх конфліктів, нерозуміння з боку батьків, соціального тиску чи низької самооцінки. У контексті дослідження підлітків та сімейного виховання ця методика нам допоможе:

виявити, які саме форми агресії переважають у підлітків, та зрозуміти їхню природу; оцінити вплив сімейного клімату та стилю виховання на розвиток агресивності; надати рекомендації щодо корекції агресивної поведінки через покращення взаємин у родині.

Цей інструмент є надзвичайно корисним для психологічної роботи з підлітками, оскільки допомагає виявити проблеми, які можуть бути прихованими в інших формах поведінки або комунікації.

Результати діагностики агресивних станів представлені на графіку.

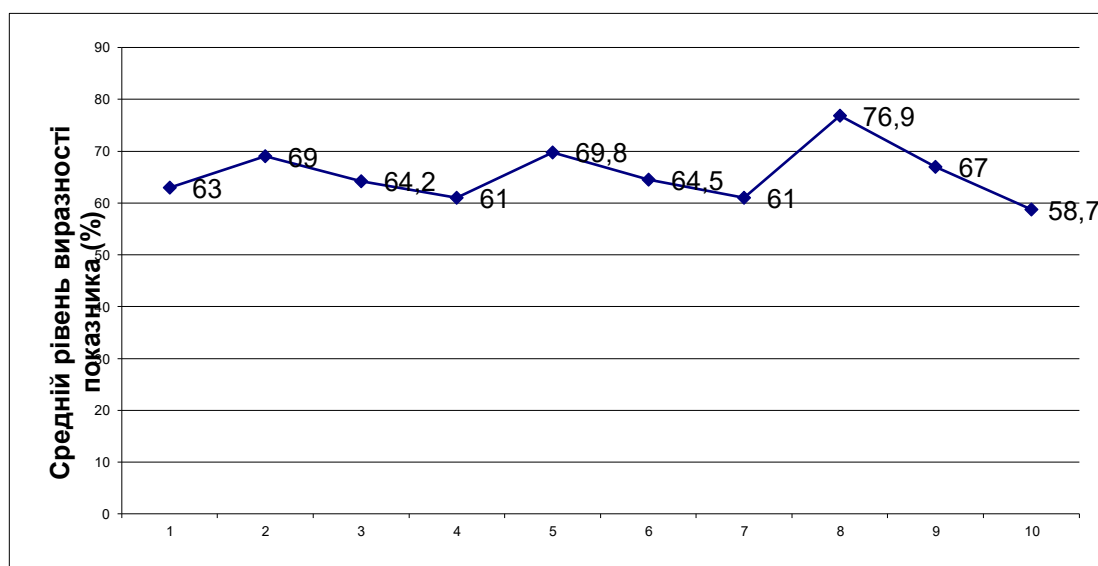

Рис. 2.1. Результати діагностики рівня агресії старшокласників

В умовах військових дій, що породжують значну нестабільність соціально-політичної та економічної ситуації, і як наслідок невпевненість у завтрашньому дні серед значної частини дорослого населення - підвищений рівень агресивності стає звичним явищем. Як видно з графіку (рис 2.1), що середні показники агресії за шкалами перевищують діагностичний поріг (55%). Підлітки ще більш чутливо реагують на атмосферу навколо, неминуче сприймають цей стан як норму. У наш час агресивна поведінка серед підлітків є серйозною проблемою, що турбує як батьків, так і педагогів.

Діагностика тривожності. Тривожність – схильність індивіда до переживання хвилювання, що характеризується низьким порогом виникнення реакції тривоги. Тривожність звичайно підвищена при нервово-психічних і

важких соматичних захворюваннях, а також у здорових людей, що переживають наслідки психотравми і у багатьох груп осіб з поведінкою, що відхиляється. В цілому тривожність вважається одним з суб'єктивних проявів неблагополуччя особи. Сучасні дослідження тривожності направлені на розрізнення ситуативної тривожності, пов'язаної з конкретною зовнішньою ситуацією, і особової тривожності, що є стабільною властивістю особи.

Для виявлення рівня тривожності нами була використана методика «Шкала самооцінки тривожності» (Ч. Д. Спілбергера – Ю. Л. Ханіна). Дана методика є одним з основних інструментів для оцінки рівня тривожності особи в різних ситуаціях. Цю методику було розроблено Ч. Д. Спілбергером та Ю. Л. Ханіним для вимірювання особистісної та ситуативної тривожності. Вона використовується для визначення інтенсивності тривожних переживань, що виникають у підлітків та дорослих внаслідок різних зовнішніх або внутрішніх факторів.

Методика складається з двох шкал: особистісної тривожності, яка характеризує сталу схильність до переживань тривоги, та ситуативної тривожності, що визначає рівень тривоги в конкретних обставинах. Обидві шкали включають 40 тверджень, на які респондент повинен відповісти за допомогою п'ятибальної шкали (від "ніколи" до "часто").

Зміст методики:

– Особистісна тривожність відображає загальний рівень тривожності людини, який може впливати на її реакцію на різні ситуації в житті. Високий рівень цієї тривожності свідчить про те, що людина має схильність до частих переживань тривоги в різних аспектах свого життя.

– Ситуативна тривожність вимірює тривогу, яку особа відчуває в конкретній ситуації або в певних умовах (наприклад, перед важливим екзаменом, співбесідою, публічними виступами тощо).

Ця методика дозволяє отримати індикатори рівня тривожності в різних ситуаціях і дає змогу виявити індивідуальні особливості в поведінці та реакціях підлітків на стресові фактори.

У нашій роботі ця методика застосовується для вимірювання рівня тривожності підлітків, оскільки тривога є однією з ключових емоційних складових, що впливають на їх соціалізацію, адаптацію до нових умов навчання та взаємодії з однолітками. Особливо в умовах дистанційного навчання та соціальних стресорів, що часто з'являються в підлітковому віці, рівень тривожності може суттєво змінюватися.

Використання шкали дозволяє не тільки виявити рівень тривожності у підлітків, а й допомогти в корекції емоційних та поведінкових розладів, а також у розробці стратегії підтримки підлітків, щоб знизити тривожність і сприяти їх успішній соціалізації та адаптації в навчальному середовищі.

В роботі ми використовували тільки субшкалу особистісної тривожності, оскільки нас в першу чергу цікавила тривожність саме як відносно стабільна властивість, закріплена в процесі тривалої внутрішньої сімейної взаємодії.

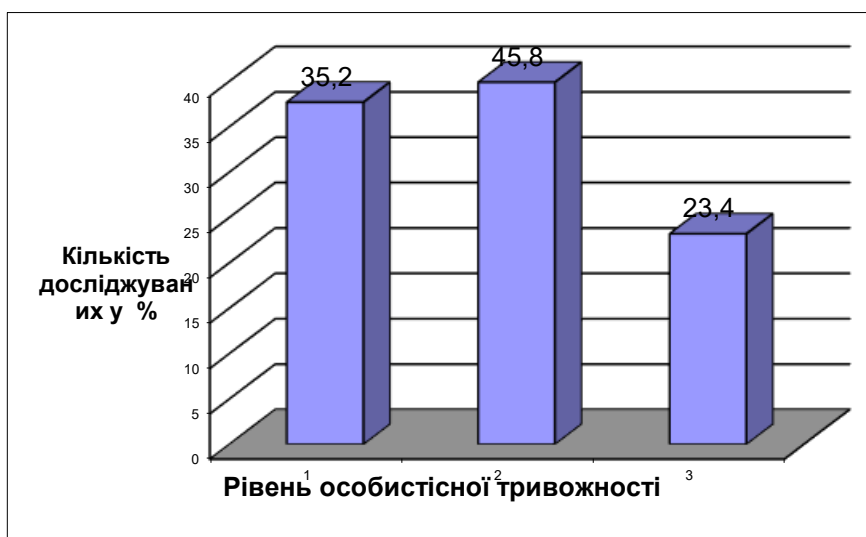

Рис. 2.2. Результати діагностики рівня особової тривожності підлітків

Результати діагностики особової тривожності представлені в діаграмі (рис. 2.2).

З рис.2.2. видно, що показники тривожності як особистісної характеристики у вибірці в цілому відповідають нормальному розподілу при деякому переважанні частки випробовуваних з низькою тривожністю (35,2%).

Вивчення самооцінки особистості старшокласників. Методика вивчення самооцінки є одним з найбільш вживаних інструментів для виявлення рівня самооцінки. Вона була розроблена для того, щоб оцінити, як індивід сприймає сам себе, які у нього уявлення про власні можливості, здібності, та рівень самоповаги. Особливо важливу роль ця методика відіграє в дослідженні підлітків, оскільки формування адекватної самооцінки є критичним аспектом психічного розвитку в цьому віці.

Методика складається з 32 питань, що стосуються різних аспектів особистості, поведінки, ставлення до себе та оточуючих. Респондентам пропонується вибрати один із варіантів відповіді, який найкраще відображає їхнє ставлення до кожного з запропонованих тверджень.

Питання охоплюють такі основні блоки:

1. Самопочуття та емоційний стан – як респондент оцінює своє загальне емоційне самопочуття, настрій, почуття задоволення від життя.
2. Інтелектуальні здібності – як оцінюються власні здібності до навчання, розумові можливості та здатність до розв'язання завдань.
3. Соціальні взаємодії – як індивід оцінює свою поведінку в соціальних ситуаціях, взаємини з друзями, однолітками та іншими людьми.
4. Фізичний вигляд – як респондент оцінює свою фізичну привабливість, зовнішній вигляд.
5. Особистісні якості – це оцінка таких характеристик, як рішучість, респектабельність, впевненість у собі.

У контексті дослідження соціалізації підлітків методика самооцінки є надзвичайно важливою, оскільки адекватна самооцінка є основою для нормального емоційного розвитку та соціальної адаптації. Підлітки, що мають занижену або надмірно завищену самооцінку, можуть стикатися з труднощами в міжособистісних взаємодіях, в соціалізації, а також можуть виявляти більшу схильність до тривожності, агресії або депресії.

Завдяки цій методиці можна виявити рівень самооцінки підлітків, що дозволить зрозуміти, як їх власне сприйняття себе впливає на їх здатність

адаптуватися до нових умов, а також на формування стосунків з однолітками та дорослими. Методика дає можливість не тільки діагностувати рівень самооцінки, але й виявити фактори, які можуть бути причинами низької або незбалансованої самооцінки, що має важливе значення для розробки корекційних програм, спрямованих на покращення психологічного стану та адаптації підлітків.

Результати діагностики самооцінки представлені в наступній діаграмі (Рис. 2.3.).

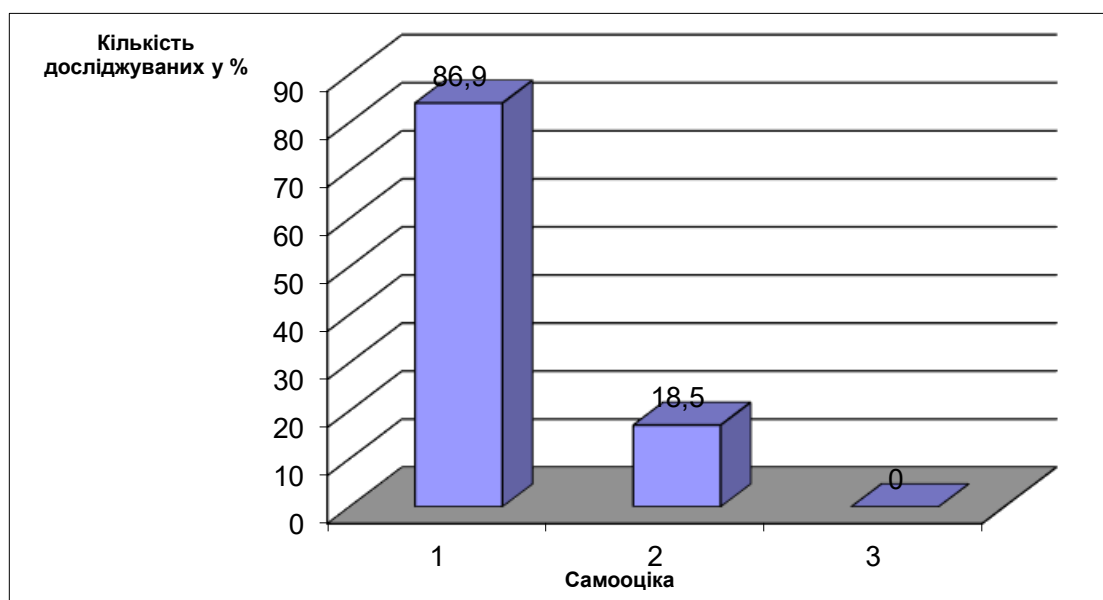

Рис. 2.3. Результати діагностики самооцінки підлітків

З рис.2.3. видно, що в даній віковій групі має місце стійка тенденція до заниження самооцінки. В умовах сьогодення це може бути наслідком високого ступеню невизначеності майбутнього і як наслідок невпевненості в собі, та в своїх можливостях та здібностях.

Методика *самодіагностики типового сімейного стану* була розроблена для дослідження психологічного клімату в сім'ї, зокрема рівня емоційної напруги, тривожності та відчуття провини серед членів сім'ї. Вона дає можливість виявити сімейні проблеми та стресові ситуації, що можуть негативно впливати на психоемоційний стан як підлітків, так і дорослих.

Оскільки підлітковий вік є періодом інтенсивної емоційної та психологічної перебудови, важливим є врахування впливу сімейного середовища на розвиток самооцінки, соціальних взаємодій та рівня тривожності підлітка.

Методика містить серію запитань, що оцінюють сімейні стосунки через чотири основні параметри:

1. Відчуття провини (В). Визначає наявність у членів сім'ї відчуття вини, пов'язаної з їх діями чи поведінкою. Це відчуття може бути як внутрішнім (самоосуд), так і зовнішнім (відчуття невдоволення з боку інших членів родини). Підлітки, які мають підвищений рівень цього параметра, можуть переживати труднощі у взаємодії з батьками або відчувати тиск у сім'ї, що впливає на їх емоційну стабільність.

2. Тривога (Т). Вимірює рівень загальної тривожності. Вона може бути пов'язана з надмірною опікою батьків, недовірою або відсутністю емоційної підтримки. Підлітки, що живуть у атмосфері високої тривожності, можуть демонструвати високий рівень психологічного стресу і бути схильними до тривожних розладів.

3. Нервово-психічна напруга (Н). Оцінює стресові ситуації в сім'ї. Високий рівень нервово-психічної напруги може вказувати на нездорову атмосферу в сім'ї, що негативно впливає на психологічний розвиток підлітків.

4. Загальна сімейна тривога (З). Сума тривоги та стресу, що накопичуються в сімейних стосунках, і які можуть створювати передумови для розвитку психоемоційних розладів у підлітків. Це може включати конфлікти між батьками, проблеми в адаптації до нових умов життя чи невизначеність у родинних взаємодіях.

Ця методика є надзвичайно корисною в дослідженні сімейного середовища, в якому розвивається підліток, оскільки сімейні взаємини значною мірою визначають рівень емоційної стабільності та адаптації підлітка до нових умов життя. Підлітки, які ростуть у сім'ях з високим рівнем тривожності, провини чи нервово-психічної напруги, можуть мати знижене почуття безпеки,

що може проявлятися в підвищеному рівні тривожності, агресії чи інших психологічних труднощах.

Для нас представлялося важливим досліджувати саме цю сторону взаємодії, оскільки вони є результатом тих відносин, які складаються між батьками і дітьми.

Результати діагностики типового сімейного стану представлені на рис.

Рис. 2.4. Результати діагностики типового сімейного стану підлітків

З рис.2.4 видно, що жодне з отриманих значень за відповідними шкалами не досягає діагностичного порогу. Ми схильні інтерпретувати це як зв'язок з тим, що сім'я є всього лише одним з чинників, який впливає на виразність якостей, що діагностуються даною методикою. Мабуть в даному віці чинник «сім'я» є нетаким важливим. Більш актуальними, у сприйнятті підлітка є інші: спілкування з однолітками, навчальна, або скоріш соціальна успішність, а також невизначеність майбутнього, яка є мабуть домінуючою в наш складний час.

Врахування результатів цієї методики дозволить краще зрозуміти роль сім'ї в психоемоційному розвитку підлітка, визначити чинники, що можуть

сприяти виникненню чи посилювати психологічні проблеми, такі як тривожність, депресивні стани, або проблеми в адаптації до соціуму. Такий підхід є важливим для розробки корекційних та профілактичних програм, спрямованих на покращення сімейного клімату та, відповідно, зниження рівня тривожності у підлітків, що перебувають в умовах стресу або нестабільних сімейних стосунків.

Опитувальник батьківського ставлення (ОБС). Тест-опитувальник батьківського ставлення (ОБС), розроблений А. Я. Варгой і В. В. Століним [50], Опитувальник батьківського ставлення (ОБС) був розроблений А. Я. Варгою і В. В. Століним і спрямований на виявлення ставлення батьків до своїх дітей, зокрема в контексті виховання та взаємодії з ними. Методика дозволяє оцінити емоційні та поведінкові аспекти стосунків у родині, а також з'ясувати, яким чином ці відносини можуть впливати на психологічний розвиток дитини. Батьківське ставлення розглядається як система різноманітних відчуттів і поведінкових стереотипів у спілкуванні з дитиною, що відображають їхнє сприйняття і розуміння характеру дитини та її вчинків [50].

ОБС складається з п'яти основних шкал, кожна з яких оцінює різні аспекти батьківського ставлення:

1. Шкала 1. «Ухвалення - відторгнення» - ця шкала вимірює рівень емоційного прийняття або відторгнення дитини батьками. Вона оцінює, наскільки батьки готові приймати дитину такою, яка вона є, з усіма її особливостями, а також чи відчуває дитина підтримку і тепло з боку батьків. Низькі показники можуть свідчити про відсутність емоційної близькості та знижене сприйняття дитини, що може призводити до розвитку проблем із самооцінкою та тривожністю у підлітків.

2. Шкала 2. «Кооперація» - шкала вимірює рівень співпраці між батьками та дитиною, здатність до взаємодії та порозуміння. Високі бали за цією шкалою вказують на здорові комунікаційні взаємини, де батьки активно включають дитину в процес прийняття рішень, надаючи їй можливість для вираження власної думки та розвитку особистої відповідальності.

3. Шкала 3. «Симбіоз» - ця шкала відображає надмірну емоційну залежність між батьками та дитиною, коли батьки вимагають від дитини повної підлеглихості і відсутності індивідуальності. Симбіотичне ставлення часто призводить до того, що дитина не може сформувати власну самостійність і відчуває труднощі в соціалізації. Високі показники за цією шкалою свідчать про можливі проблеми у розвитку особистісної незалежності дитини.

4. Шкала 4. «Авторитарна гіперсоціалізація» - оцінює схильність батьків до авторитарного стилю виховання, де на перший план виступає жорстка дисципліна, встановлення чітких правил без урахування індивідуальних потреб і почуттів дитини. Це може призводити до розвитку підвищеної тривожності, депресивних станів або соціальної ізоляції у підлітків, оскільки вони відчувають постійну загрозу порушення норм і непорозуміння зі своїми батьками.

5. Шкала 5. «Маленький невдаха» - оцінює ставлення батьків до дитини в контексті її невдач і помилок. Батьки, які часто сприймають дитину як невдачу або неспроможну особу, можуть створювати у неї низьку самооцінку, що в свою чергу впливає на її психоемоційний стан і розвиток. Високі результати на цій шкалі можуть свідчити про негативне, часто критичне ставлення до дитини.

Опитувальник батьківського ставлення є важливим інструментом для вивчення стилю виховання в родині, оскільки ставлення батьків до дитини безпосередньо впливає на її емоційний і психологічний розвиток. Враховуючи, що підлітковий вік є критичним для розвитку самооцінки та соціальної адаптації, дослідження батьківського ставлення дозволяє виявити фактори, які можуть сприяти розвитку чи посиленню проблем з агресивною поведінкою, тривожністю або депресією у підлітків[17].

Використання ОБС дозволяє детально проаналізувати емоційну атмосферу в родині та визначити, як батьківські поведінкові стереотипи впливають на виховання та соціалізацію дитини. Методика також є корисною для розробки рекомендацій щодо корекції батьківських відносин, покращення

комунікації між батьками та підлітками, що сприяє розвитку здорової сімейної атмосфери і психоемоційної підтримки для дитини.

Високий бал інтерпретується як відкидання, соціальна бажаність, симбіоз, гіперсоціалізація, інфантилізація (інвалідизація).

Результати діагностики представлені в табличному і графічному вигляді.

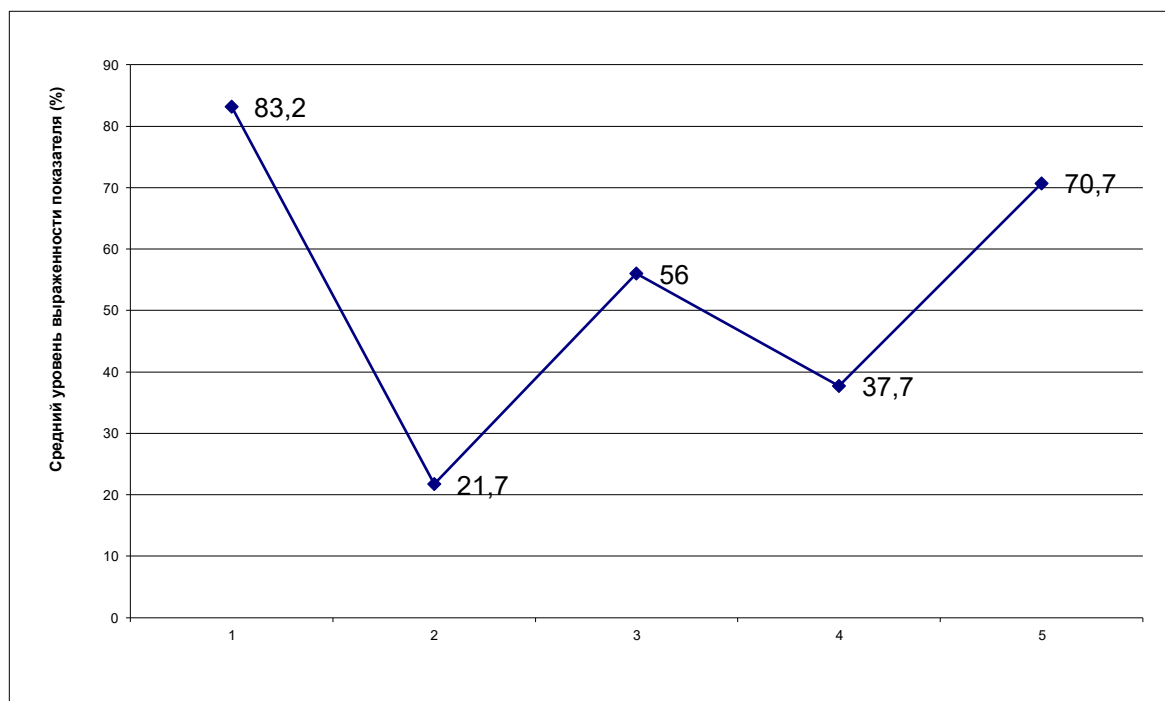

Рис 2.6. Результати діагностики за методикою батьківського ставлення

В першу чергу звертає на себе увагу, з результатів представлених на рис. 2.6, високий рівень відторгнення (шкала 1). Ми прийшли до висновку, що, мабуть цей результат є проявом неузгодженості смислової сфери різних поколінь респондентів. Відторгнення тут виявляється не на емоційному або поведінковому рівні, а швидше на ціннісно-смиловому. Як правило, до цього віку ціннісно-смилова сфера підлітків вже достатньо сформована і відторгнення тут є результатом неузгодженості, або навіть відсутністю загальних цінностей і ідеалів які поділяють і дорослі, і підлітки.

Таблиця 2.2.

Розподіл результатів діагностики (ОБС) залежно від рівня виразу поведінкових стереотипів у комунікації з підлітком

Шкала К-ть дослід- жуваних (%)	Ухвалення - відторгнення	Кооперація	Симбіоз	Авторитарна гіперсоціалізація	Маленький невдаха
Низький	17,3	15,3	12,2	16,4	21,5
Середній	36,8	52	71,5	75,5	67,4
Високий	44,9	32,7	16,3	8,12	7,16

В світлі загальних результатів за першою шкалою низький рівень за шкалою 2 – «Кооперація» представляється закономірним. При високому рівні відторгнення наявність кооперації як рівноправної співучасниці життя і діяльності стає проблематичним.

2.2. Результати дослідження зв'язку між особливостями стосунків в сім'ї та психологічними особливостями в підлітковому віці та їх інтерпретація

Для свого дослідження ми використовували метод кореляції Пірсона, що дозволяє визначити щільність (силу) і напрямок кореляційного зв'язку між двома ознаками.

Отже в рамках поставленого завдання за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона нами розраховано декілька кореляційних матриць, які розкривають зв'язок між деякими особливостями сімейного виховання та наступними видами агресивних реакцій у підлітків.

Таблиця 2.3.

Кореляційна матриця за загальними результатами.

Діагностичні показники	ОБС-Прийняття- відторгнення	ОБС - Кооперація	ОБС - Симбіоз	ОБС- Авторит. гіперсоціалізація	ОБС-Мал.невдаха
ТСС- Почуття провини	0,16	0,04	-0,08	-0,10	-0,15
ТСС- Тревога	0,09	-0,24	-0,13	0,06	0,13
ТСС-Нервово-псих.напруж.	0,16	0,39**	-0,20	-0,03	-0,20
ТСС- Сімейна тривога	0,22	0,17	-0,24	-0,03	-0,16
Агр.- Фізична	0,13	-0,15	-0,08	0,08	-0,14
Агр.- Непряма	-0,06	-0,04	0,05	-0,03	-0,03
Агр.- Роздратованість	0,18	-0,13	0,14	0,15	-0,03
Агр.- Негативізм	0,02	-0,19	-0,07	0,02	-0,09
Агр.- Образа	0,31*	-0,07	-0,12	0,02	-0,04
Агр.- Підозрілість	0,13	-0,03	-0,05	0,08	0,02
Агр.- Вербальна	-0,01	-0,37**	-0,28*	0,02	-0,08
Агр.- Почуття провини	0,21	-0,16	-0,06	-0,05	0,20
Агр.- Загальна	0,15	0,03	-0,12	0,17	0,02
Агр.- Ворожість	0,02	-0,27	-0,15	0,06	-0,13

* - $p=0,05$;** - $p=0,01$;*** - $p=0,001$

Відторгнення – Образа. Виявлений нами позитивний зв'язок ($r = 0.31$) між цими змінними представляється нам цілком закономірним. Неприйняття батьками своєї дитини може призводити до образи на батьків як природної реакції та природного засобу зворотнього зв'язку і протидії з боку дитини. З часом ця ситуативна поведінка може генералізуватися та перетворитися на стійку психологічну якість дитини.

Кооперація – Нервово-психічне напруження. Зростання рівня кооперації в сім'ї відповідає зростанню рівня нервово-психічного напруження. Цей результат можна пояснити тим, що, скоріш за все, ми тут маємо справу зі зв'язком (закономірністю) нелінійного типу. Пригадаємо, що середній бал показника кооперації по вибірці суттєво низький. Припустимо, що при подальшому зростанні рівня кооперації в сім'ї цей зв'язок перетвориться в зворотній, тобто подальше зростання рівня кооперації буде відповідати зниженню рівня нервово-психічної напруги.

Ми задалися питанням, чи будуть зберігатися виявлені зв'язки, якщо ми розділимо вибірку за статтю на окремі групи та проаналізуємо їх результати окремо. Результати такого прийому наведено нижче.

Таблиця 2.4.

Кореляційна матриця за результатами хлопців.

Діагностичні показники (юнаки)	Прийняття – відторгнення	Кооперація	Симбіоз	Авторитарна гіперсоціалізація	Мал. невдаха
ТСС- Почуття провини	0,23	0,06	0,07	0,03	-0,22
ТСС- Тревога	0,11	-0,21	0,37	-0,01	0,10
ТСС-Нервово-псих. напруж.	0,31	-0,13	-0,51*	0,37	0,21
ТСС- Сімейна тревога	0,37	-0,11	-0,15	0,28	0,00
Агр.- Фізична	0,22	-0,18	-0,12	-0,07	-0,20
Агр.- Непряма	-0,16	-0,30	0,15	-0,10	-0,10
Агр.- Роздратованість	0,28	-0,08	0,23	-0,02	-0,27
Агр.- Негативізм	-0,11	-0,12	-0,43	-0,06	0,16
Агр.- Образа	0,55**	0,20	0,06	-0,02	-0,23
Агр.- Підозрілість	0,34	0,22	0,22	-0,06	-0,17
Агр.- Вербальна	-0,03	-0,17	-0,26	0,09	-0,16
Агр.- Почуття провини	0,22	0,02	0,43	0,17	0,00
Агр.- Загальна	0,46*	0,19	0,13	-0,01	-0,17
Агр.- ВОБСжість	0,02	-0,24	-0,10	0,05	-0,22

Кооперація – агресія вербальна. Зростання рівня кооперації відповідає зниженню рівня вербальної агресії ($r = -0.37$). Цей зв'язок можна пояснити таким чином. Кооперація є одним із сприятливих типів сімейних відносин, який робить свій внесок в формування позитивної особистості дитини. Вербальна агресія як один із проявів загальної агресії виявилася найбільш чутливою до виразності кооперації в сім'ї.

Симбіоз – агресія вербальна. Зростання рівня симбіотичних відносин в сім'ї відповідає зниженню рівня вербальної агресії ($r = -0.28$).

Таблиця 2.5.

Кореляційна матриця за результатами дівчат

Діагностичні показники (дівчата)	ОБС Прийняття – відторгнення	ОБС Кооперація	ОБС - Симбіоз	ОБС Авторитарна гіперсоціалізація	ОБС-Маленький невдаха
ТСС- Почуття провини	0,08	0,06	-0,26	-0,19	-0,11
ТСС- Тревога	0,07	-0,26	-0,54**	0,11	0,14
ТСС- Нервово - псих. напруження	0,06	0,61***	0,08	-0,26	-0,44*
ТСС- Сімейна тревога	0,11	0,30	-0,33	-0,21	-0,27
Агр.- Фізична	0,02	-0,08	-0,09	0,19	-0,17
Агр.- Непряма	-0,03	0,14	-0,08	0,03	-0,04
Агр.- Роздратованість	0,09	-0,14	0,02	0,28	0,13
Агр.- Негативізм	0,04	-0,13	0,19	0,11	-0,35
Агр.- Образа	0,13	-0,15	-0,30	0,05	0,06
Агр.- Підозрілість	-0,09	-0,05	-0,37	0,20	0,09
Агр.- Вербальна	-0,04	-0,42*	-0,37	0,00	-0,09
Агр.- Почуття провини	0,15	-0,11	-0,47*	-0,12	0,24
Агр.- Загальна	-0,09	0,08	-0,37	0,30	0,06
Агр.- ВОБСжість	-0,03	-0,24	-0,27	0,11	-0,15

Ми бачимо, що хлопці більш чутливі до відторгнення: зростання показників по відторгненню відповідає зростанню образи та загальної агресивності. Як не дивно, але дівчата виявилися більш «стійкими» по відношенню до несприятливого чиннику відторгнення. Відсутність значимих зв'язків відторгнення з тривогою та загальною агресією в загальній вибірці можна пояснити як результат певного змішання даних, коли частина спостережень, де зв'язок відсутній «анулює» спостереження з суттєвим зв'язком. Як результат – коефіцієнт по загальній вибірці стає статистично незначущим.

Зв'язок між кооперацією та нервово-психічним напруженням по загальній вибірці ($r=0.39$, $p=0.01$) є результатом ще більш щільнішого зв'язку у вибірці дівчат ($r=0,64$; $p=0.001$). У хлопців ж цей зв'язок статистично не значимий. Така ж картина спостерігається і у випадку зв'язку між кооперацією та вербальною агресією.

Розбивши загальну вибірку на підгрупи за статтю, ми виявили ряд відмінностей у характері зв'язків між змінними:

Таблиця 2.6

Загальні результати в досліджуваними параметрами за статтю

Показник	Загальний	Хлопці	Дівчата
Відторгнення – Образа	0,32*	0,51**	0,12
Відторгнення – Загальна агресія	0,16	0,43*	-0,09
Кооперація – Нервово-психічне напруження	0,36*	-0,13	0,62***
Кооперація – Вербальна агресія	-0,38*	-0,16	-0,42*
Симбіоз – Нервово-психічне напруження	-0,23	-0,51*	0,08
Симбіоз – ТСС- тривога	-0,13	0,38	-0,54**
Симбіоз – Почуття провини	-0,08	0,42	-0,45*
Іфантилізація – Нервово-психічне напруження	-0,21	0,19	-0,47*

Дуже показовою є різниця між хлопцями та дівчатами в спрямованості зв'язку між симбіозом та почуттям провини ($r = 0,42$ та $r = - 0,45$ відповідно). Чому симбіотичні відносини знижують почуття провини у дівчат, але підвищують його у хлопців можна пояснити наступним чином. Хлопці, виходячи з гендерних чоловічих стереотипів більш прагнуть незалежності (особливо в цьому віці). Симбіотичні відносини можуть породжувати внутрішній конфлікт невідповідності гендерному стереотипу «справжнього чоловіка». Почуття провини можливо є результатом цього конфлікту. Для дівчат же симбіотичні відносини більш природні.

Також показовою є різниця у зв'язку між інфантилізацією та нервово-психічним напруженням (хлопці – $0,19$; дівчата – $0,45$). Це можна пояснити тим, надмірна опіка «дратує» хлопців, що викликає нервові напруження. На відміну від хлопців дівчат такий стан речей на даному етапі влаштовує, більш того, надмірна опіка може заспокоювати, а її відсутність - викликати нервові напруження.

Висновки до розділу 2

За результатами емпіричного дослідження було здійснено аналіз впливу сімейного виховання на визначені нами психологічні особливості підлітків, що позначаються на соціалізації в даному віці. А саме:

1. З'ясовано, що навіть середні показники за шкалами агресивності вище за діагностичний поріг (55%). В даний час агресивна поведінка в підлітковому віці є проблемою, яка хвилює і батьків і вчителів.

2. Показники особистісної тривожності у вибірці в цілому відповідають нормальному розподілу при деякому переважанні частини випробовуваних з низькою тривожністю (35,2%).

3. Спостерігається стійка тенденція до заниження самооцінки в даній віковій групі. Це може свідчити про високий ступінь невизначеності

майбутнього, невпевненості в своїх можливостях і здібностях по відношенню до ситуації в Україні.

4. Виявлено високий рівень відторгнення. Відторгнення тут виявляється не на емоційному або поведінковому рівні, а швидше на ціннісно-смысловому. Як правило, до цього віку ціннісно-смыслова сфера підлітків вже дещо сформована і відторгнення тут є формою неспівпадіння, відсутності загальних цінностей і ідеалів які поділяють і батьки, і підлітки.

5. Виявлено низький рівень за шкалою 2 – «Кооперація», що розглядається як закономірний результат. При високому рівні відторгнення наявність кооперації як рівноправної співучасниці життя і діяльності стає проблематичним.

5. Виявлено статистично достовірні від'ємні зв'язки між деякими особливостями сімейного виховання та наступні види агресивних реакцій старшокласників, а саме: відторгнення – Образа; Кооперація – Нервово-психічне напруження; Кооперація – Агресія вербальна; Симбіоз – Агресія вербальна.

Таким чином на основі проведеного емпіричного дослідження нами були виявлені особливості сімейного виховання та певні психологічні якості особистості підлітків, що, на наш погляд, можуть бути причиною низької соціалізації в даній віковій групі. Ці данні допомогли нам більш глибокого зрозуміти механізми та закономірності їх взаємодії. Отримані результати будуть враховані нами при розробці заходів корекційної роботи з даною віковою групою з метою покращити їх соціалізацію, та у наданні рекомендацій вчителям та батькам.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ КОРЕКЦІЙНО-ПРОФІЛАКТИЧНИХ ЗАХОДІВ ЩОДО ПРОБЛЕМ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

3.1. Організація корекційної та профілактичної роботи з проблем соціалізації в підлітковому віці та її результати

Сучасні умови життя і діяльності висувають підвищені вимоги до адаптивних механізмів людини. Актуальна ситуація в Україні характеризується високою нервово-психічною напругою, що спричинює появу різних патологічних проявів, зокрема неврози.

Потрібно сказати, що підлітковий вік як такий це великий стресор, адаптуватися до якого нелегко, що може, в свою чергу, позначитись як на погіршення самопочуття особистості так і на погіршення взаємовідношень з людьми, зокрема – з батьками, а також ускладнити процес соціалізації. Тому ми вирішили розробити для підлітків комплекс вправ для поліпшення душевного самопочуття, а також створити певні внутрішні умови безконфліктної комунікації з дорослими.

На підготовчому етапі нами було виявлення проблем соціалізації за допомогою діагностичних методів (див. Розділ 2). За отриманими результатами ми сформували групу підлітків, що для корекційної роботи. Крім того ми проводили ряд консультацій з батьками підлітків, в тому числі які увійшли до корекційної групи, що до особливостей соціалізації дітей.

В рамках корекційної роботи з підлітками психолог може застосовувати ряд технік, спрямованих на розвиток комунікативних навичок, покращення стосунків з батьками, однолітками та іншими представниками соціуму. Це дозволяє сприяти гармонійній соціалізації підлітків, допомагаючи їм краще адаптуватися до соціального середовища та подолати труднощі цього вікового

періоду. У ході роботи використовуються сучасні підходи, які враховують особливості когнітивного, емоційного та соціального розвитку підлітків.

Ми вирішили звернутися до когнітивно-поведінкових та раціонально-емотивних технік як до найпоширеніших і найсучасніших розробок у галузі наукової психології. Ці методи дозволяють працювати із негативними думками, знижувати рівень тривожності, підвищувати самооцінку та формувати навички конструктивного вирішення конфліктів. Такий підхід забезпечує комплексний вплив на особистість підлітка, сприяючи її розвитку та успішній соціальній інтеграції [17].

Мета корекційної роботи: Сприяти гармонійній соціалізації підлітків через розвиток комунікативних навичок, зниження рівня тривожності, підвищення самооцінки та формування навичок адаптації до соціального середовища.

Основні етапи психокорекційної роботи.

1. Організація групових та індивідуальних занять для корекції поведінкових проблем.
2. Тренінги з розвитку соціальних і комунікативних навичок.
3. Робота над зниженням тривожності та підвищенням самооцінки.

Психокорекційні заходи.

Тренінги соціальних навичок. Мета: формування вміння ефективно спілкуватися, налагоджувати стосунки з оточенням. Були використані прийоми: рольові ігри, моделювання соціальних ситуацій, вправи на активне слухання.

Робота із зниженням тривожності. Мета: навчання підлітків управляти емоціями та знижувати стрес. Були використані прийоми: дихальні вправи, когнітивно-поведінкові техніки (наприклад, створення «щоденника переживань»), вправи на м'язову релаксацію.

Робота з самооцінкою. Мета: підвищення впевненості у власних силах та формування позитивного ставлення до себе. Були використані прийоми: вправа «Мої досягнення», складання «Позитивного портрета», групові обговорення успіхів.

Крім того ми проводили і *профілактичну роботу*, яка включала проведення інтеграційних заходів, спрямованих на згуртування колективу, надання рекомендацій педагогам для підтримки соціалізації підлітків, моніторинг результатів і подальший супровід.

Тренінги командоутворення. Мета: створення сприятливого колективного середовища. Були використані прийоми: колективні ігри, вправи на підтримку («Коло довіри»), спільні проекти.

Нами була також проведена *робота з педагогічним колективом*.

Мета: Розробка рекомендацій для підтримки підлітків із труднощами соціалізації. Прийоми: Надання конкретних методичних матеріалів, короткі консультації з приводу складних учнів.

Серед *методів* роботи нами використовувались наступні:

– Когнітивні техніки: робота з «негативними думками» підлітків, техніка «Переформулювання ситуацій», аналіз альтернативних рішень.

– Раціонально-емотивні техніки: пошук і корекція ірраціональних переконань, техніка «Сходінки змін» (поступове подолання страхів або невпевненості).

Оцінка результатів. Після завершення програми проводиться повторна діагностика для оцінки досягнутих змін, підготовка рекомендацій для подальшого супроводу та закріплення позитивних результатів.

Таблиця 3.1.

Тематичний план корекційної роботи з підлітками для сприяння гармонійній соціалізації

№ з/п	Тема заняття	Мета заняття	Кількість занять	Час
1	"Знайомство та формування довірливої атмосфери"	Створити сприятливу атмосферу для взаємодії, налаштувати учасників на продуктивну роботу.	1	60 хв
2	"Самопізнання та підвищення самооцінки"	Розвивати навички саморефлексії, покращувати ставлення до себе, формувати позитивний образ "Я".	1	60 хв

Продовження табл. 3.1

3	"Подолання тривожності через позитивне мислення"	Ознайомити учасників із техніками зниження тривожності, навчити конструктивних способів мислення.	1	60 хв
4	"Розвиток навичок ефективного спілкування"	Відпрацьовувати навички активного слухання, емпатії та конструктивного вирішення конфліктів.	1	60 хв
5	"Емоційна регуляція: як управляти своїми емоціями"	Ознайомити з техніками управління емоціями, навчити розпізнавати та виражати їх конструктивно.	1	60 хв
6	"Робота з міжособистісними конфліктами"	Формувати навички конструктивного вирішення конфліктів у різних соціальних ситуаціях.	1	60 хв
7	"Підсумкове заняття: рефлексія та плани на майбутнє"	Узагальнити результати роботи, оцінити зміни в учасників, мотивувати їх до подальшого розвитку.	1	60 хв

Кількість занять розрахована на один раз на тиждень із можливістю коригування за потребами групи.

Час кожного заняття — 60 хвилин, що включає вступну частину, основну роботу та підсумкове обговорення.

Загальні результати корекційної роботи в групі підлітків з низькою соціалізацією за параметрами самооцінки і тривожності представлені в наступній таблиці 3.1.

Як свідчать результати контрольного експерименту після проведення корекційно-профілактичної роботи щодо зниження агресивності в підлітковому віці всі середні показники знизились до 49,3 % (діагностичний поріг - 55 %). Це, на нашу думку є свідченням ефективності проведеної роботи.

Таблиця 3.2.

Результати діагностики самооцінки і особистісної тривожності, до і після проведення корекційних занять

Група / показники	Детермінанти агресивності							
	Самооцінка				Тривожність			
	до	після	Δ	%	до	після	Δ	%
Експериментальна група.	86,9	49,3	-30,1 *	- 46,1*	35,2	31	- 4,1	- 11,9

Примітка: * - Зниження кількісних показників самооцінки є свідченням позитивних змін (самооцінка наближається до середньої, адекватної).

Результати діагностики агресивних проявів до і після проведення корекційних занять представлені на графіку 3.1.

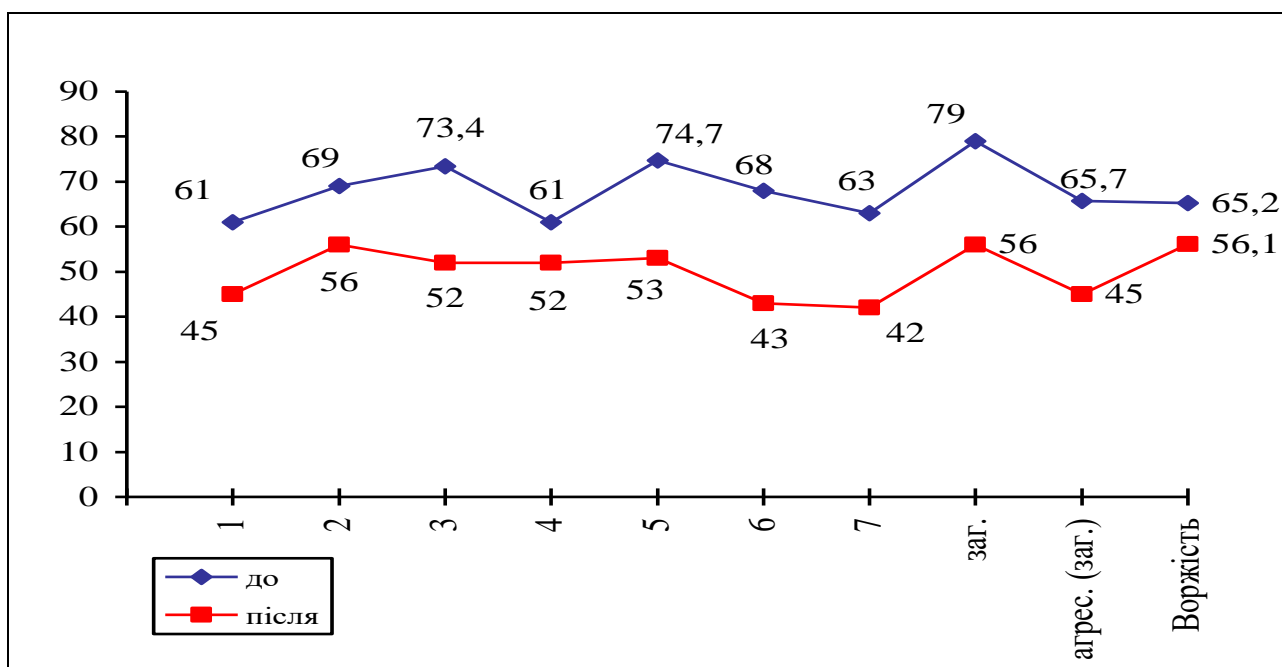

Рис. 3.1. Узагальнені результати діагностики рівня агресії підлітків після проведення корекційно-профілактичних занять

Вважаємо, що зміни на когнітивному рівні неодмінно позитивно позначились на низці психологічних особливостей, а саме: самооцінці, тривожності, рівні агресивності, тощо. І, в решті решт, покращили соціалізацію підлітків, що підтверджується результатами бесід з їх батьками

Отже, підлітковий вік – це вік коли свідомість людини уже знаходиться а достатньо високому рівні. Хлопці і дівчата уже володіють достатнім рівнем рефлексії, що дозволяє через аналіз життєвих ситуацій формувати адаптивне ставлення до себе і до оточуючого світу. Тому ми вважаємо, що запропоновані підходи і відповіді техніки є адекватними і ефективними у подоланні проблем пов'язаних з предметом нашого дослідження.

3.3. Рекомендації сім'ям щодо допомоги у соціалізації підлітків

Підлітковий вік є періодом активного становлення особистості, коли дитина стикається з багатьма внутрішніми і зовнішніми змінами. Саме у цьому віці формується система цінностей, світогляд, відбувається активний пошук ідентичності, виникає потреба у самоствердженні, а також у встановленні гармонійних відносин із соціальним оточенням. Однак процес соціалізації у підлітків може супроводжуватися труднощами, зокрема через кризу підліткового віку, зміни в соціальному середовищі, конфлікти у стосунках із дорослими чи однолітками.

Важливість рекомендацій для сімей у цей період важко переоцінити. Вони спрямовані на створення сприятливих умов для гармонійного розвитку підлітків, формування їхньої здатності адаптуватися до соціального середовища, будувати позитивні міжособистісні стосунки та знаходити своє місце в суспільстві.

Зміни сучасної соціальної реальності в Україні впливають на виховні орієнтири підготовки дитини до самостійного життя. Особливу роль у цьому процесі відіграє сім'я, яка є базовим середовищем для формування моральних, емоційних і соціальних якостей дитини. Як зазначають сучасні українські

дослідники, зокрема Г. В. Ложкін, Т. М. Титаренко та Н. М. Левченко, сім'я виступає першим інститутом соціалізації, а її виховний потенціал визначається рівнем гармонійності стосунків між членами родини [28].

Порушення системи сімейних стосунків, зокрема через економічну нестабільність, міграційні процеси та зміну ціннісних орієнтирів, суттєво ускладнюють виховну функцію сім'ї. Це може призводити до зниження емоційної підтримки підлітків, зростання рівня тривожності та виникнення поведінкових труднощів. Як стверджує Н. В. Чепелева, формування довірчих стосунків між батьками та дітьми є критично важливим у контексті сучасних викликів [55].

Виходячи з цього, необхідно переглядати підходи до виховання підлітків, надаючи йому системного комплексного характеру, адже саме особистісно-орієнтоване виховання сприяє розвитку самостійності, відповідальності та адаптивності. З цією метою рекомендуємо батькам наступні *правила*:

1. Розвивати відкритий діалог із дитиною, спираючись на принципи партнерства та взаєморозуміння. За словами О. В. Савченко, саме довіра між батьками та підлітком є основою ефективного виховання [15].
2. Враховувати індивідуальні особливості підлітка та підтримувати його інтереси й прагнення, що підкреслює Л. І. Долинська [43].
3. Забезпечувати емоційну підтримку, проявляти увагу до переживань дитини та допомагати їй у вирішенні проблемних ситуацій. Психологічну важливість такого підходу обґрунтовує С. Д. Максименко [37].

Головним завданням батьків та педагогів є створення сприятливого середовища для особистісного розвитку дитини, що сприятиме її успішній соціалізації. Потрібно пам'ятати, що сім'я залишається ключовим чинником, який формує життєві орієнтири підлітка, його здатність будувати стосунки та досягати успіху в суспільстві.

Сім'я несе найбільшу відповідальність за виховання дитини та створення умов для її гармонійного розвитку. Як зазначають Г. В. Ложкін і Н. М. Левченко, сім'я є основним середовищем, де закладаються фундаментальні

цінності, розвиваються емоційна стійкість і здатність до соціальної інтеграції. Багато різних чинників впливають на становлення дитини як особистості в сім'ї [27;28]. Найсуттєвішими з них є:

Емоційна атмосфера в сім'ї. Гармонійні стосунки між батьками й дитиною, довіра та підтримка сприяють формуванню позитивної самооцінки й емоційної стабільності. Як підкреслює О. В. Савченко, тепла сімейна атмосфера допомагає дитині долати життєві труднощі й розвивати здатність до самостійного прийняття рішень.

Модель поведінки батьків. Батьки виступають першими і найважливішими прикладами для наслідування. Діти переймають цінності, звички й стереотипи поведінки дорослих, що відзначає Л. І. Долинська. Конструктивні моделі спілкування й вирішення конфліктів стають основою для подальшої соціальної адаптації підлітка.

Рівень батьківської відповідальності. Як зазначає С. Д. Максименко, відповідальне ставлення батьків до виховання передбачає усвідомлення їхньої ролі у формуванні моральних і соціальних орієнтирів дитини. Важливо, щоб батьки проявляли послідовність у своїх діях і рішеннях [37].

Інтерес до життя дитини. Активна участь батьків у житті підлітка, їхня готовність вислухати, підтримати та разом вирішувати проблеми є вирішальними для формування довірчих стосунків. За словами Н. В. Чепелевої, це допомагає дитині відчути значущість своєї особистості й навчитися розуміти інших.

Виховний стиль. Баланс між демократичним і авторитарним стилями виховання забезпечує ефективну комунікацію в сім'ї, сприяє формуванню відповідальності й самостійності підлітка. Демократичний підхід, як зазначає Т. М. Титаренко, найкраще відповідає потребам сучасної молоді [47].

Сім'я залишається незамінним середовищем для формування основних життєвих цінностей і навичок, які визначають успішність соціалізації підлітка. Від її підтримки, зусиль і уваги значною мірою залежить здатність дитини адаптуватися до сучасних умов і будувати власне майбутнє.

Позитивна самооцінка й оцінка інших. Формування позитивної самооцінки є одним із ключових завдань виховання в сім'ї, адже вона визначає рівень впевненості дитини у власних силах і здатність взаємодіяти з оточенням. Як зазначає Г. В. Ложкін, підлітки з адекватною самооцінкою краще адаптуються до соціальних умов і мають більше шансів на успішну інтеграцію в суспільство [28].

Позитивна самооцінка тісно пов'язана з тим, як дитина сприймає оцінку з боку батьків та оточення. Якщо батьки підтримують своїх дітей, визнають їхні успіхи й допомагають долати труднощі, це сприяє формуванню здорової самооцінки. За словами Н. М. Левченко, важливою умовою є також розвиток здатності об'єктивно оцінювати інших, що забезпечує побудову конструктивних соціальних зв'язків і ефективне спілкування [27].

Отже, формування позитивної самооцінки повинно бути основою виховного процесу в сім'ї. Батькам слід уникати критики, яка принижує гідність дитини, і замість цього акцентувати увагу на її сильних сторонах, створюючи умови для самореалізації.

Готовність слухати і чути. Готовність слухати й чути свою дитину є важливим показником ефективної батьківської комунікації. Як підкреслює О. В. Савченко, уміння батьків приділяти час і увагу проблемам своїх дітей створює атмосферу довіри й відкритості. Підліток, відчуваючи, що його чують і розуміють, легше ділиться своїми переживаннями й стає більш відкритим до конструктивного діалогу.

Батькам слід навчитися не лише вислуховувати, але й активно брати участь у розв'язанні питань, які хвилюють дитину. Л. І. Долинська наголошує, що важливо проявляти емпатію, показувати свою зацікавленість і не засуджувати, навіть якщо позиція дитини здається хибною. Це сприяє розвитку емоційної стійкості підлітка та допомагає уникати конфліктів [15].

Таким чином, готовність слухати й чути є базовою навичкою для побудови довірливих стосунків у сім'ї. Батьки, які уважно ставляться до своїх

дітей, закладають основу для їхнього успішного емоційного й соціального розвитку.

Крім того, ми просто зобов'язані розповідати підростаючим дітям про багатство і різноманітність української культури, її традиції, морально-етичні засади та історичну спадщину. Соціалізація дитини в сучасних умовах передбачає засвоєння не лише загальнолюдських цінностей, а й національних, які формують відчуття ідентичності, патріотизму та відповідальності за збереження культурної спадщини.

Як зазначає С. Д. Максименко, культурні цінності є важливим елементом формування світогляду дитини. Виховання через ознайомлення з народними звичаями, мистецтвом, мовою та історією сприяє розвитку моральних орієнтирів і почуття приналежності до спільноти [37].

Батьки відіграють важливу роль у прищепленні дітям любові до культурних надбань. Важливо розповідати дітям про українське літературне надбання, фольклор, традиційні ремесла та національні свята. Крім того, участь у культурних подіях, відвідування музеїв, театрів і спільні родинні обряди допомагають створити міцний емоційний зв'язок із традиціями.

Окрім цього, у глобалізованому світі актуальним є формування культурної толерантності. Як зазначає І. Г. Єрмаков, розуміння та повага до інших культурних традицій зміцнюють навички міжкультурного спілкування, що є важливим для успішної соціалізації підлітка [18].

Таким чином, культурна складова соціалізації полягає у формуванні у підлітків поваги до свого національного коріння, а також у готовності до конструктивного діалогу з представниками інших культур. Це створює основу для гармонійного розвитку особистості та її інтеграції у глобальне суспільство.

Висновки до розділу 3

За результатами третього етапу нашого дослідження – впровадження корекційних заходів та розробка рекомендацій батькам і вчителям, ми можемо зробити наступні висновки.

1. З'ясовано, що зміни сучасної соціальної реальності в Україні впливають на виховні орієнтири підготовки дитини до самостійного життя. Особливу роль у цьому процесі відіграє сім'я, яка є базовим середовищем для формування моральних, емоційних і соціальних якостей дитини. Сім'я виступає першим інститутом соціалізації, а її виховний потенціал визначається рівнем гармонійності стосунків між членами родини.

2. Для вирішення цих проблем було розроблено комплексну програму корекційної роботи, спрямовану на покращення соціалізації підлітків. Програма включала розвиток комунікативних навичок, зниження тривожності, підвищення самооцінки та формування позитивного ставлення до себе.

3. Під час корекційної роботи застосовувалися сучасні підходи, зокрема когнітивно-поведінкові та раціонально-емотивні техніки. Такі методи дозволили працювати з негативними думками, зменшувати емоційне напруження та формувати конструктивні стратегії вирішення конфліктів..

4. У межах програми також проводилася профілактична робота, спрямована на підтримку соціалізації підлітків з боку педагогів та батьків. Підсумковий моніторинг результатів засвідчив покращення емоційного стану, підвищення впевненості та формування гармонійніших міжособистісних стосунків у підлітків, що свідчить про ефективність запропонованих методів.

5. За результатами контрольного експерименту всі показники агресивності суттєво знизились. Зміни на когнітивному рівні неодмінно позитивно позначились на низці психологічних особливостей, а саме: самооцінці і тривожності та в цілому покращили соціалізацію хлопців та дівчат, що брали участь в нашій роботі. Що, на нашу думку, є свідченням ефективності проведеної роботи.

б. Розроблено комплекс рекомендацій батькам і педагогам, які можуть допомогти їм завжди підтримувати тісні контакти зі своїми вихованцями, створити умови для адекватного розвитку психологічних особливостей, і полегшити для підлітків процес соціалізації. Зміст цих рекомендацій можна узагальнити в наступних положеннях:

– однією з ключових умов для успішної соціалізації підлітка є формування в родині атмосфери довіри, підтримки та відкритості. Батьки повинні бути готові вислуховувати дитину, розуміти її переживання та допомагати в подоланні труднощів. Важливо уникати критики, що принижує гідність, і акцентувати увагу на позитивних досягненнях підлітка, що сприяє розвитку емоційної стабільності і здорової самооцінки;

– для розвитку підлітка важливо враховувати його індивідуальні особливості, інтереси та прагнення. Це дозволяє не лише забезпечити йому емоційну підтримку, але й допомогти знайти своє місце в соціумі. Підтримка в самовираженні та визнання особистих досягнень сприяють підвищенню впевненості у собі і мотивують до подальшого розвитку;

– для створення довірчих стосунків важливо, щоб батьки не лише вислуховували дітей, але й брали участь у розв'язанні проблем, з якими стикається підліток. Активне слухання та прояв емпатії дозволяють підлітку відчувати свою значущість, що сприяє відкритості у спілкуванні. Батьки повинні бути готові розуміти не тільки слова, а й емоційний стан дитини, підтримуючи її в будь-яких ситуаціях, що дозволить уникати непотрібних конфліктів і сприяти розвитку емоційної стійкості;

– формування у підлітка почуття ідентичності та гордості за свою країну важливо через ознайомлення з її історією, культурою та традиціями. Батьки повинні активно залучати дітей до вивчення української літератури, народних звичаїв, мистецтва та історії. Це сприяє розвитку патріотичних почуттів, а також формує глибоке розуміння національної ідентичності, що є важливим аспектом у формуванні моральних орієнтирів.

ВИСНОВКИ

1. Сім'я є основною і найважливішою ланкою у процесі соціалізації дитини, забезпечуючи її емоційний, моральний і соціальний розвиток. Те, що дитина засвоює в колі батьків, закладає основи її особистісних рис і визначає її інтеграцію в суспільство в майбутньому.

2. У сучасному українському суспільстві існує тенденція поєднувати національні традиції виховання з сучасними педагогічними підходами. Це дозволяє формувати особистість, здатну адаптуватися до змінюваних умов глобалізованого світу.

3. Соціалізація є двостороннім процесом, у якому дитина не тільки засвоює соціальний досвід, але й активно відтворює його через власну діяльність. Сім'я, як основне соціальне середовище, забезпечує безперервність цього процесу та сприяє успішній інтеграції дитини в суспільство.

4. Підлітковий вік є критичним періодом розвитку особистості, в якому соціальний вплив сім'ї залишається важливим. Батьки повинні бути готові адаптувати стиль виховання відповідно до потреб підлітка, що допоможе уникнути конфліктів і забезпечить успішну соціалізацію.

5. Розуміння батьками особливостей підліткового віку є важливим для встановлення гармонійних стосунків з дитиною. Ігнорування цих особливостей або застосування авторитарних методів виховання може призвести до відчуження підлітка, тоді як конструктивний діалог сприяє його емоційному благополуччю та розвитку.

6. Сім'я є як позитивним, так і негативним чинником соціалізації дитини. Успішне виховання базується на довірі, підтримці, взаємоповазі та емоційному теплі, що сприяє формуванню особистості, готової до соціальної взаємодії та успішної інтеграції в доросле життя.

7. Негативні сімейні фактори, такі як відсутність емоційної підтримки чи жорстка авторитарність, можуть значно ускладнити процес соціалізації. Це може призвести до розвитку тривожності, низької самооцінки та агресивних

тенденцій у підлітків, а також сприяти розвитку девіантної поведінки або емоційної ізоляції, що негативно впливає на їхню адаптацію в суспільстві.

8. За результатами емпіричного дослідження було здійснено аналіз проблеми впливу особливостей сімейного виховання на певні психологічні якості в підлітковому віці. А саме:

- З'ясовано, що навіть середні показники за шкалами агресивності вище за діагностичний поріг. Показники особистісної тривожності у вибірці в цілому відповідають нормальному розподілу при деякому переважанні частини випробовуваних з низькою тривожністю. Спостерігається стійка тенденція до заниження самооцінки в даній віковій групі:

- виявлено парадоксально високий рівень відторгнення, що виявляється не на емоційному або поведінковому рівні, а швидше на ціннісно-смысловому. Як правило, до цього віку ціннісно-смыслова сфера підлітків вже дещо сформована і відторгнення тут є формою неспівпадіння, відсутності загальних цінностей і ідеалів які поділяють і батьки, і сучасні підлітки;

- виявлено низький рівень за шкалою 2 – «Кооперація», що розглядається як закономірний результат. При високому рівні відторгнення наявність кооперації як рівноправної співучасниці життя і діяльності стає проблематичним;

- виявлено статистично достовірні зв'язки між деякими особливостями сімейного виховання та наступні види агресивних реакцій старшокласників, а саме: Відторгнення – Образа; Кооперація – Нервово-психічне напруження; Кооперація – Агресія вербальна; Симбіоз – Агресія вербальна.

9. Було розроблено, в рамках корекційної роботи з підлітками, ряд заходів з використанням когнітивно-поведінкових та раціонально-емотивних технік, які були покликані допомогти підліткам у покращенні спілкування з батьками, однокласниками та іншими представниками соціуму.

10. За результатами контрольного експерименту показники тривожності і агресивності суттєво знизились, самооцінка наблизилась до адекватної. Зміни на когнітивному рівні позитивно позначились на низці психологічних

особливостей та в цілому покращили соціалізацію підлітків. Це, на нашу думку, є свідченням ефективності проведеної роботи.

11. Розроблено два типи рекомендацій:

– рекомендації щодо використання різних технік, які можуть вплинути на психологічні особливості: самооцінку, рівень тривожності, агресивність, поліпшити самопочуття та полегшити процес соціалізації підлітків;

– рекомендації щодо покращення взаємовідносин з батьками та полегшення адаптації у соціумі і покращенню самореалізації.

12. Таким чином, поставлена мета в ході дослідження була досягнута, всі задачі виконані, гіпотеза підтверджена. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми впливу особливостей сімейного виховання на соціалізацію в підлітковому віці. Потребують подальшого з'ясування чинники макросередовища, що впливають на соціалізацію підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Практикум з вікової психології / Г.С.Абрамова. – М.: Академія, 1998. 320 с.
2. Авер'янова Г.М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Г.М. Авер'янова, Н.М. Дембицька, В.В. Москаленко. К. «ППП», 2005. 307 с.
3. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта. Соціальнофілософські та психолого-педагогічні аспекти. Рівне: „Ліста-М», 2003. 128 с.
4. Баумринд Д. Авторитетне батьківство переглянуто: Історія та поточний стан. У Р.Е. Ларзелере, Шеффілд, і А.В. Гарріст (ред.), Вашингтон, округ Колумбія: АПА. 1971. с. 11-34
5. Безлюдний О. І. До питання психолого-педагогічних програм роботи з батьками у США / О. І. Безлюдний // Наука і освіта : наук.-практ. журнал. 2012. № 7. С. 105-109.
6. Бех І. Д., Проблема особистісних цінностей: стан і орієнтири дослідження. Українська психологія. Київ, 2017. С. 57-67.
7. Бондаренко О. Ф., Суб'єктність як етичний вимір. Текст за заг. Редакцією. В. О. Татенка. Київ, 2016. С. 52-69.
8. Браун А. В., Супервізор у соціальній роботі: супервізія догляду в громаді, денних та стаціонарних установах. Київ, 2003. С. 240.
9. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія / Ірина Сергіївна Булах. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. 340 с.
10. Бучма В. В. Міжособистісне спілкування як сфера самореалізації особистості в підлітковому віці. *Генеza буття особистості*: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 2017. С. 63-64.
11. Бучма В.В. Соціалізація підлітків в умовах інформаційного простору. *Філософські обрії*, 2019. Вип. 42. С. 141-144. URL: http://pnpu.edu.ua/ua/philosophical_horizons.php

12. Виногородський А. М., Розвиток особистісної рефлексії підлітків. Київ, 2014. С. 218.
13. Вікова і педагогічна психологія: навч. посіб. / [Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. та ін.]. – [2-ге вид.].К.: Каравела,2008. 400с.
14. Власова О.І. Педагогічна психологія: навч. посіб. / Інститут післядипломної освіти. Факультет соціології та психології КНУ ім. Тараса Шевченка / О.І.Власова. К., 2001. 247 с.
15. Долинська Л. В., Матяш-Заяц Л. П. Психологія конфлікту : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Каравела, 2010. 303 с.
16. Демидюк Н.П. Теорія сімейних систем Мюррея Боуена як пояснювальна модель в роботі з сім'єю. Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія. Т.3. 2002. Вип.1. С. 132-140,
17. Еріксон Е. Г., Ідентичність: юність та криза. Київ, 2019. С. 311.
18. Єрмаков І. Г., Пузіков Д. О. Життєвий проект особистості: від теорії до практики: Практ.-зорієнт. посіб. К.: Освіта України, 2007.
19. Зубченко О. В. Самооцінка підлітка як психологічна проблема. *Науковий часопис*. К., 2007. Вип. 16 (40). С.153-158.
20. Каменська В. Г., Психологічні характеристики підлітків старших класів. Запоріжжя. 2015. С. 38-39.
21. Карпенко З. Аксіологічна психологія особистості: монографія. 2-е вид., перероб., доповн. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. 720 с.
22. Кононець, О. В. Москаленко, О. І. Боковець, Б. В. Андрійцев ; КПП ім. Ігоря Сікорського. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с.
<https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/27765/1/Social-psychology.pdf>
23. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад. шк., 1989. 608 с.
24. Кравченко Т.В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: монографія. К.: Фенікс, 2009. 416 с.
25. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції. Суми: ВТД

“Університетська книга”, 2006. 384 с.

26. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. К.: Віра ІНСАЙТ, 2000. 444 с.

27. Левченко И. Ю. Патопсихология: теория и практика: [учеб. пособие] / И. Ю. Левченко. М.: Академия, 2000. 232 с.

28. Ложкін Г. В. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика / Г.В. Ложкін, Н.І. Пов`якель. К.: ВД «Професіонал», 2007. 416 с.

29. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.-метод, посібник. К.: ІЗМН, 1998. 112 с.

30. Малков Д.Ю. Особливості розвитку особистісних якостей підлітків, що формуються в соціалізуючому процесі в клубах за місцем проживання. *Науковий часопис НПУ Імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки. Реалізація та перспективи.* К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. С. 103-115.

31. Маслоу А., Психологія буття. Київ, 2017. 471 с.

32. Миронець М.Г. Психологічні особливості переживання самотності в підлітковому віці. *Наука і освіта.* 2013. № 1-2. С. 66-68.

33. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство: з точки зору соціального біхевіоризму. К. : Український Центр духовної культури, 2000. 374 с.

34. Обухова Л. Ф. Вікова психологія: [підручник для ВУЗів] / Л.Ф.Обухова. – К.: Наукові знання, 1996. 387 с.

35. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Навчальний посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Київ: Академвидав, 2005. 448 с.

36. Осипова А.А. Загальна психокорекція. М.: Сфера, 2000. 512 с.

37. Основи загальної психології / за ред. академіка АПН України, професора С. Д. Максименка. Київ: НПУ Перспектива, 1998. 256 с.

38. Основи психології: підруч. / за заг. ред. О. В. Киричука та ін. К : Либідь, 2006. 632 с

39. Поліщук В. М. Діти і батьки / В. М. Поліщук // Психологія сім'ї : [2-е вид.]. К., 2002. С. 17-34.

40. Поліщук В. М. Психологія сім'ї : [Навчальний посібник] / В. М. Поліщук. – Суми : Університетська книга, 2008. 358 с.
41. Профілактика та корекція відхилень поведінки : навч.- метод. посібник / укл. Л. Мафтин. Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2021. 368 с.
42. Психологія життєтворення особистості в сучасному світі : монографія [В. О. Климчук, Т.О.Ларіна, Б.П.Лазоренко та ін.] ; за ред. Т. М. Титаренко ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. К.: Міленіум, 2016. 320 с.
43. Савченко О.В. Специфіка формування психологічних меж особистості підлітків в залежності від стилю сімейного виховання / О.В.Савченко // Проблеми сучасної психології. 2018. № 1. С. 127-132. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2018_1_22
44. Семиченко В. А. Психологія та педагогіка сімейного спілкування [навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів]. К. : Веселка, 2008. 214с.
45. Стельмахович М. Г., Мудрість народної педагогіки. К.: Знання, 1971. 48с.
46. Стельмахович М. Г., Скульський Р. П. Методика викладання народознавства в школі. Івано-Франківськ, 1995, 155 с.
47. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. Київ: Либідь, 2003. 176 с.
48. Титаренко Т., Ларіна Т. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека : навчальний посібник. Київ, 2009. 76 с.
49. Токарева Н. М. Комунікативна компетентність як індикатор психічного здОБСв'я сучасних підлітків. *Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми*: матеріали всеукраїнської конференції з міжнародною участю (Київ, 31 трав. 2018 р.). Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. С. 226-229.
50. Урунтаєва Г.А. Практикум з дитячої психології / Г.А.Урунтаєва, Ю.А.Афонькіна. К.: Новий час, 1995. 316 с.

51. Філіппова І.Ю. Рольова соціалізація підлітка як засвоєння соціального досвіду. *Актуальні проблеми сучасної психології*: Збірник наукових статей. Луцьк: Східноєвроп.нац.ун-т ім.Лесі Українки, 2014. С.204-215.
52. Франкл В., Психотерапія на практиці. Луцьк, 2014. С. 204.
53. Фром Е., Людина для себе. Київ, 2014. С. 253.
54. Хиллиг, Гётц. Григорий Ващенко и Антон Макаренко. Взаимоотношения двух полтавских педагогов // в сб. В поисках истинного Макаренко. Русскоязычные публикации (1976-2014). Полтава: ПНПУ им. В. Г. КОБСленко. Издатель Шевченко Р. В., 2014 г. 778 с. ISBN 978-966-8798-39-9. С. 391-409.
55. Чепелева Н.В., Титаренко Т.М., Смульсон М.Л., Андрієвська В.В., Зарецька О.О., Васильченко А.А.. Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду: монографія / АПН України; Інститут психології ім. Г.С.Костюка / Наталія Василівна Чепелева (ред.). К.: Педагогічна думка, 2008. 255с
56. Шендеровський В. А. «Ні, я українець!» Костянтин Ушинський // Нехай не гасне світ науки. Книга перша. Київ : ВД «Простір», 2009. 416 с.
57. Шиловська О. М., Наратив як засіб усвідомлення життєвих цілей особистості. Київ, 2014. С. 123-133.
58. Штепа О. С., Дефініція особистісної зрілості. Київ, 2017. С. 149-157.
59. Юнг К. Г., Спогади, сновидіння, мислення. Черкаси, 2018. С. 480.
60. Adler A. The Collected Clinical Works. Bellingham (MA), 2002. Vol. 1. The Neurotic Character. P. 337-358. 53. Chávez-León E., Muñoz M.C.L., Uribe M.P.O. An Empirical Study of Defense Mechanisms in Panic Disorder // Salud Mental. 2006. Vol. 29, no. 6. P. 15-22.
61. Bowen M. Family Evaluation: An Approach Based on Bowen Theory, co-written with Kerr, M.E. at The Family Center at Georgetown University Hospital, " New York: Norton & Co., 1988. 416 p.
62. Maddi S., Khoshaba D. Resilience at work: How to succeed no matter what life throws at you. New York: American Management Association, 2005.

Ericson E. N. The problem of ego identity // Stein M. R. (eds.) Identity and anxiety: Survival of the person in mass society. Glencoe: The Free Press, 1960. 59 p.

63. The Erik Erikson Reader / ed. by H. Erikson, R. Coles. Norton and Company 2001. 514 p.

64. The individual psychology of Alfred Adler: A systematic presentation in selection of his writing / edited and annotated by H. L. Ansbacher, R. R. Ansbacher. New York : Basic Books, 1956. 503 p.

ЗМІСТ КОРЕКЦІЙНОЇ ПРОГРАМИ

Заняття 1: "Знайомство та формування довірливої атмосфери"

Мета: Створити сприятливу атмосферу для взаємодії, налаштувати учасників на продуктивну роботу.

Хід заняття:

1. Вступна частина

Привітання учасників.

Представлення психолога та пояснення мети програми.

Встановлення правил роботи в групі: добровільність, повага, конфіденційність, активність.

Вправа "Знайомство через символ": учасники називають своє ім'я та підбирають до себе символ (наприклад, "Я Олена, і я як сонце, бо люблю світити").

2. Основна частина

Вправа "Павутина довіри":

Учасники сидять у колі. Психолог починає, тримаючи клубок ниток, і називає своє ім'я та щось позитивне про себе, після чого передає клубок іншому, утримуючи нитку. У результаті утворюється павутина, яка символізує зв'язок між усіма учасниками.

Після завершення психолог підсумовує, що ця павутина – символ об'єднаної групи, де всі різні, але взаємопов'язані.

Гра "Комплімент по колу":

Кожен учасник передає уявний "подарунок" сусідові праворуч, описуючи його як щось позитивне (наприклад: "Я передаю тобі спокій, бо ти виглядаєш врівноваженим").

Психолог заохочує щирість та унікальність висловлювань.

Міні-дискусія "Мої очікування":

Учасники діляться своїми очікуваннями від програми, розповідаючи, що саме вони хотіли б змінити або покращити. Психолог записує ці очікування для подальшого аналізу.

3. Заключна частина

Вправа "Підсумок у трьох словах":

Учасники називають три слова, які описують їхній стан після заняття.

Психолог дякує за активність та співпрацю, наголошує на важливості довіри.

Повідомлення теми наступного заняття.

Очікуваний результат:

Учасники відчують себе комфортно у групі, почнуть формувати довіру одне до одного, що є базою для подальшої взаємодії. Знайомство через спільну активність сприятиме зниженню тривожності, підвищенню готовності до комунікації, а також створить сприятливе емоційне тло для подальшої роботи.

Психологічне значення: створення атмосфери довіри та позитивного настрою закладає основу для розвитку групової динаміки, сприяє зменшенню почуття ізоляції та відкритості до самопізнання й змін.

Заняття 2: "Самопізнання та підвищення самооцінки"

Мета: Розвивати навички саморефлексії, покращувати ставлення до себе, формувати позитивний образ "Я".

Хід заняття:

1. Вступна частина

Привітання учасників.

Коротка рефлексія минулого заняття: психолог запитує, що запам'яталося та як учасники почувалися після першої зустрічі.

Вправа "Очікування": кожен учасник називає, що він хоче дізнатися чи отримати від заняття про себе

2. Основна частина

Вправа "Мій позитивний портрет": Учасники отримують аркуш паперу та маркери. Вони малюють або записують якості, які їм у собі подобаються (характер, здібності, досягнення). Потім за бажанням презентують свої портрети.

Психолог акцентує увагу на тому, що у кожного є сильні сторони, які допомагають йому долати труднощі.

Гра "Дзеркало": Учасники по парах обмінюються позитивними рисами одне про одного. Наприклад: "Я бачу у тобі силу та доброту". Психолог слідкує, щоб акцент робився на чесних та доброзичливих висловлюваннях.

Міні-лекція про самооцінку: Психолог розповідає про значення самооцінки у підлітковому віці, фактори, що її формують, і способи її підтримання.

Вправа "Мій ресурсний список": Учасники записують три ситуації, у яких вони були задоволені собою або відчували успіх. Потім обговорюють у малих групах, як цей досвід можна використати для подолання труднощів.

3. Заключна частина

Вправа "Подарунок від себе": Учасники записують на аркуші щось приємне для себе (наприклад: "Я пишаюся собою за те, що..."). Потім обирають місце, де зможуть зберігати цей "подарунок" вдома як нагадування про свої позитивні стОБСни.

Підсумки заняття: учасники діляться, що дізналися про себе нового або що їх надихнуло.

Повідомлення теми наступного заняття.

Очікуваний результат: Учасники усвідомлять власні сильні сторони, отримають позитивний зворотний зв'язок від однолітків, що сприятиме підвищенню самооцінки. Навчатися аналізувати свої досягнення та ресурси.

Психологічне значення: Розвиток саморефлексії та формування позитивного ставлення до себе сприяє особистісному зростанню, зміцнює емоційну стабільність та підтримує готовність до соціальної взаємодії.

Заняття 3: "Подолання тривожності через позитивне мислення"

Мета: Ознайомити учасників із техніками зниження тривожності, навчити конструктивних способів мислення.

Хід заняття:

1. Вступна частина

Привітання учасників.

Запитання до групи: "Як ви зазвичай реагуєте на стрес чи хвилювання?"

Оголошення теми заняття та короткий вступ про вплив тривожності на емоційний стан і сприйняття ситуацій.

2. Основна частина

Міні-лекція "Як працює тривожність": Психолог пояснює, що таке тривожність, її причини та як вона може впливати на мислення та поведінку. Надається проста модель: "Подія – Думка – Емоція – Реакція".

Вправа "Зміни думку – зміни емоцію": Учасникам пропонується кілька ситуацій, наприклад: "Я отримав погану оцінку" або "Мене не запросили на вечірку". Вони записують першу думку, яка виникає, та почуття, яке вона викликає. Потім спільно з групою обговорюють, як можна сформулювати позитивніші або нейтральні думки, і записують, як змінюються емоції.

Релаксаційна техніка "Дихання квадратом": Психолог навчає учасників техніки уповільненого дихання (вдих – затримка – видих – затримка, кожен етап тривалістю 4 секунди). Вправа проводиться кілька разів, після чого обговорюються відчуття.

Вправа "Позитивний щоденник": Учасники отримують завдання: згадати три позитивні події, які сталися з ними за останній тиждень, і записати, як вони їх переживали. Психолог підкреслює, що це допомагає "переналаштувати" мислення на позитив.

3. Заключна частина

Групова дискусія: Учасники обговорюють, які техніки вони вважають найбільш корисними та чи готові використовувати їх у повсякденному житті.

Вправа "Послання самому собі": Учасники записують на аркуші одну позитивну думку, яка їх підтримуватиме у хвилюючих ситуаціях, і зберігають цей запис.

Рефлексія: учасники діляться враженнями від заняття.

Повідомлення теми наступного заняття.

Очікуваний результат: Учасники освоюють базові техніки розпізнавання тривожних думок та їх корекції. Зможуть використовувати релаксаційні техніки для зниження стресу та підвищення емоційного контролю.

Психологічне значення: Зниження рівня тривожності через розвиток конструктивного мислення сприяє покращенню емоційного стану, підвищує адаптивність та стресостійкість підлітків, а також створює передумови для гармонійної соціалізації.

Заняття 4: "Розвиток навичок ефективного спілкування"

Мета: Відпрацювати навички активного слухання, емпатії та конструктивного вирішення конфліктів.

Хід заняття:

1. Вступна частина

Привітання учасників.

Запитання до групи: "Якими якостями, на вашу думку, має володіти хороша людина для спілкування?"

Оголошення теми заняття та короткий вступ про значення ефективного спілкування у взаємодії з іншими людьми.

2. Основна частина

Міні-лекція "Що таке ефективне спілкування": Психолог пояснює основні принципи ефективного спілкування: активне слухання, емпатія, ясне вираження думок і конструктивний підхід до вирішення конфліктів.

Вправа "Активний слухач": Учасники об'єднуються в пари. Один з них розповідає про свою улюблену подію чи досвід, а інший має активно слухати, ставити уточнювальні запитання, підтримувати розмову жестами та виразами обличчя. Потім учасники міняються ролями. Групове обговорення досвіду.

Вправа "Позиції в конфлікті": Психолог пропонує кілька конфліктних ситуацій (наприклад, "Подруга не повернула позичену річ" або "У сім'ї не поділили обов'язки"). Учасники у невеликих групах обговорюють, як вони б вирішили ситуацію, використовуючи принципи конструктивного підходу.

Рольова гра "Дзеркало емоцій": Учасники по черзі відтворюють емоції та поведінку іншої людини, використовуючи емпатію. Група обговорює, наскільки вдалося зрозуміти переживання партнера.

3. Заключна частина

Обговорення: Учасники діляться враженнями від заняття, обговорюють, що було легко, а що складно.

Вправа "Моє комунікативне правило": Кожен учасник формулює одне правило, яке допомагатиме йому в спілкуванні, і записує його на аркуші, щоб зберегти.

Повідомлення теми наступного заняття.

Очікуваний результат: Учасники засвоять навички активного слухання, навчаться враховувати емоції інших людей та практикувати конструктивний підхід до вирішення конфліктів.

Психологічне значення: Розвиток навичок ефективного спілкування сприяє зниженню міжособистісної напруженості, покращенню взаємодії з

оточенням і формуванню стійких соціальних зв'язків, необхідних для успішної соціалізації.

Заняття 5: "Емоційна регуляція: як управляти своїми емоціями"

Мета: Ознайомити з техніками управління емоціями, навчити підлітків розпізнавати та конструктивно виражати свої емоції.

Хід заняття:

1. Вступна частина

Привітання учасників.

Запитання до групи: "Чи легко вам контролювати свої емоції? Що допомагає, а що заважає?"

Оголошення теми заняття, короткий вступ про значення управління емоціями для гармонійного життя.

2. Основна частина

Міні-лекція "Емоційна грамотність": Психолог розповідає про базові емоції, їхню роль у житті людини, а також про те, як важливо вміти їх розпізнавати та виражати.

Вправа "Колесо емоцій": Учасники отримують список емоцій або емоційне колесо (наприклад, Плутчика) і описують ситуації, в яких вони відчували певні емоції. Потім обговорюють, які емоції виникали найчастіше.

Вправа "Переривання негативного циклу": Психолог демонструє техніку "стоп-сигналу" для переривання негативних емоцій. Учасники практикують її, моделюючи ситуації, які викликають стрес або злість.

Дихальні вправи для зняття напруги: Психолог навчає базових дихальних технік (наприклад, техніка "4-7-8"). Учасники виконують вправи разом із групою, діляться своїми відчуттями.

Рольова гра "Як я виражаю емоції": Учасники моделюють ситуації, в яких необхідно конструктивно висловити емоції. Наприклад, як висловити злість без конфлікту або подяку, не соромлячись.

3. Заключна частина

Обговорення: Учасники діляться, що вони дізналися нового про свої емоції та які техніки будуть використовувати в житті.

Вправа "Мій план емоційної регуляції": Кожен учасник обирає одну техніку, яку буде застосовувати при сильних емоціях, і проговорює це в групі.

Анонс теми наступного заняття.

Очікуваний результат: Учасники навчаться розпізнавати власні емоції, використовувати техніки для їх регуляції та конструктивного вираження.

Психологічне значення: Формування навичок емоційної регуляції допомагає знижувати рівень стресу, підвищувати самоусвідомлення та адаптивність у соціальних ситуаціях, що сприяє гармонійному розвитку особистості.

Заняття 6: "Робота з міжособистісними конфліктами"

Мета: Формувати навички конструктивного вирішення конфліктів у різних соціальних ситуаціях.

Хід заняття:

1. Вступна частина

Привітання учасників.

Актуалізація теми: запитання до групи, наприклад: "Чи часто ви стикаєтесь із конфліктами? Що для вас найважче у таких ситуаціях?"

Обговорення значення вміння вирішувати конфлікти для побудови здорових стосунків.

2. Основна частина

Міні-лекція "Природа конфліктів": Психолог пояснює причини виникнення конфліктів, їхні основні типи та стратегії вирішення (унікнення, суперництво, компроміс, співпраця).

Вправа "Мої конфлікти": Учасники аналізують реальні ситуації зі свого життя, в яких вони стикалися з конфліктами. Психолог допомагає визначити, яку стратегію вирішення конфлікту вони застосували та наскільки вона була ефективною.

Рольова гра "Вирішуємо конфлікти разом": Учасники отримують картки із прикладами конфліктних ситуацій (наприклад, суперечка з другом, непорозуміння з батьками чи однокласниками). У парах вони відпрацьовують конструктивні способи вирішення конфлікту, застосовуючи методи активного слухання, емпатії та співпраці.

Вправа "Говоримо без образ": Психолог пояснює техніку "Я-висловлювання" (наприклад, "Мені не подобається, коли..."). Учасники практикують цю техніку, проговорюючи свої претензії один до одного в безпечному середовищі.

3. Заключна частина

Обговорення: Учасники діляться, що для них було найважчим у вирішенні конфліктів та які нові підходи вони для себе відкрили.

Вправа "Мій план вирішення конфліктів": Кожен учасник формулює, як він діятиме в наступній конфліктній ситуації, і проговорює це перед групою.

Анонс теми наступного заняття.

Очікуваний результат: Учасники навчаться визначати причини конфліктів, використовувати конструктивні стратегії їх вирішення та висловлювати претензії без агресії.

Психологічне значення: Навички ефективного вирішення конфліктів сприяють формуванню здорових міжособистісних стосунків, знижують рівень соціальної напруженості та допомагають підліткам досягати взаєморозуміння у важливих для них ситуаціях.

Заняття 7: "Підсумкове заняття: рефлексія та плани на майбутнє"

Мета: Узагальнити результати корекційної роботи, оцінити зміни в учасників, мотивувати їх до подальшого розвитку.

Хід заняття:

1. Вступна частина

Привітання учасників.

Оголошення теми заняття: "Сьогодні ми підведемо підсумки нашої роботи, поділимося враженнями та намітимо плани на майбутнє".

Налаштування на рефлексію: вправа "Мої очікування та реальність" (коротке обговорення, чи виправдалися їхні очікування від програми).

2. Основна частина

Вправа "Моя карта змін": Кожен учасник отримує аркуш паперу із запитаннями:

1. Що нового я дізнався/дізналася про себе?

2. Які свої сильні сторони я відкрив/відкрила?
3. Що ще мені хотілося б змінити в собі? Учасники заповнюють карту, а потім за бажанням діляться результатами у групі.
- 4.

Вправа "Дерево досягнень": На великому аркуші паперу намальоване дерево. Учасники пишуть на "листочках" (кольорових стікерах) свої головні досягнення за час програми та приклеюють їх до дерева. Психолог зачитує "досягнення" групи, обговорюючи кожне із них.

Міні-дискусія "Мої плани на майбутнє": Психолог пропонує кожному учаснику сформулювати одну-дві цілі на найближчий час, які допоможуть йому продовжити роботу над собою.

3. Заключна частина

4.

Вправа "Символ мого майбутнього": Учасники створюють малюнок або символ, який відображає їхні очікування від майбутнього. Потім вони по черзі презентують свої роботи перед групою.

Обговорення результатів занять у групі, подяка за спільну роботу.

Завершальна вправа "Теплі слова": кожен учасник отримує аркуш із написаним своїм ім'ям, а інші пишуть на ньому компліменти чи побажання.

Очікуваний результат: Учасники відчують завершеність програми, усвідомлюють свій прогрес, формують позитивну мотивацію для подальшого розвитку.

Психологічне значення: Рефлексія досягнень і формування планів сприяють підвищенню самооцінки, закріпленню навичок, отриманих під час занять, і створюють емоційну підтримку для подальшого зростання та гармонійної соціалізації.